

ЖУРНАЛ

*ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ*

JOURNAL

*OF HISTORICAL AND
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH*

***1** БРОЙ / 2013*

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“ ШУМЕН, 2013

**ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ**

**JOURNAL OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH**

СЪСТАВИТЕЛИ:

Симеон Кулиш
Невян Митев
Петър Минков
Тодор Петров

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:

проф.д.и.н. Веселин Великов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

*доц. д-р Стела Дончева
доц. д-р Васил Параскевов
гл.ас. д-р Николай Кънев
гл.ас. д-р Стефан Минков
гл.ас.д-р Цветана Иванова*

ISSN 1314-748X

© Университетско издателство
"Епископ Константин Преславски", Шумен, 2013

СЪДЪРЖАНИЕ:

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ:

CONTENTS:

ARTICLES AND REPORTS:

PREHISTORY

ПРАИСТОРИЯ

Петър Минков - *Керамични фрагменти от раннобронзовото селище до Езеро с белези на керамичния стил на култура Коцофени*

Petar Minkov – *Ceramic fragments of early Bronze Age settlement near the Ezero with signs of ceramic style Cotofeni culture* 5

ANTIQUITY

АНТИЧНОСТ

Иво Топалилов – *Още веднъж за стратегия Бесика*

Ivo Topalilov - *Once again on the strategy of Bessica* 10

Иван Карайотов – *„Под високите стени на Анхиалос”*

Ivan Karayotov – *"Under the high walls of Anchialos"* 20

MEDIEVAL

СРЕДНОВЕКОВИЕ

Стела Дончева – *Точните науки в средновековната християнска архитектура*

Stella Doncheva – *Sciences in the medieval Christian architecture* 40

Тодор Петров – *Развитие и роля на българското образование през Средновековието*

Todor Petrov – *Development and Role of Bulgarian education in the Middle Ages* 55

Георги Ковачев – *Почви и стопанство в Североизточна Тракия през XIII-XIV век*

George Kovatchev – *Soils and Economy in Northeastern Thrace during the 13th and the 14th Centuries* 73

Невян Митев – *При коя крепост кръстоносната армия на Владислав III Варненчик (1434-1444) получава писмото, което я известява за преминаването на османската войска през Проливите през есента на 1444 г.?*

Nevyan Mitev – *In which fortress does the crusade army of Vladislav Varnenchik receive the letter informing of the passing of the Ottoman troops across the Straits during the fall of 1444?* 81

RENAISSANCE

ВЪЗРАЖДАНЕ

Милена Драгнева – *На пазар в Провадия. (XVI-XVIIIв.)*

Milena Dragneva – *Shopping in Provadia 16th – 18th c* 85

MODERN HISTORY

НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ

Росица Ангелова – *Младен Синигерски, Русия и политическата криза от 1886 г.*

Rossica Angelova – *Mladen Sinigersky, Russia and the Political Crisis of 1886*..... 91

Симеон Кулиш – *СССР, СИВ, Варшавският договор и Балканите (1946 – 1955 г.)*

Simeon Kulish – *USSR, CMEA, Warsaw Pact and the Balkans (1946-1955)* 107

CONSERVATION AND RESTORATION

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ

Красимира Сандева – *Реставрация на оловна котва от фонда на Военноморски музей – Варна*

Krassimira Sandeva – *Restoration of a lead anchor from the Naval Museum Varna fund*..... 118

Керамични фрагменти от раннобронзовото селище до Езеро с белези на керамичния стил на култура Коцофени

Петър Минков

Ceramic fragments of early Bronze Age settlement near the Ezero with signs of ceramic style Cotofeni culture

Peter Minkov

Abstract: *The aim of the article is to present some analogies in the ceramic decoration between the ceramic material from Ezero Early Bronze Age culture and Cotofeni culture. The similarities in the decoration – plastic buds with disc shape and the same type of vessels that were decorated with this pattern suggest a common style in the design and decoration of some amphorae and/ or jugs from the territories of the two cultures. Another possibility is exchange of some features of the ceramic styles of Ezero and Cotofeni by migration of population during the early stages of the Early Bronze Age.*

Вероятно поради многообразието на керамичните находки от с.м. Езеро, няколко керамични фрагмента, отличаващи се с елементи, характерни за противостоящ на култура Езеро ареал – този на култура Коцофени, са останали встрани от вниманието на изследователите на ранната бронзова епоха. Задачата на това съобщение е да представи аналозиите, които находките от с.м. Езеро имат с керамичния репертоар на култура Коцофени, по отношение на конкретен декоративен елемент – разгледан в следващите редове.

Фокусирането върху споменатите примери е важно, тъй като за пръв път може да се направи наблюдение върху присъствието на специфични детайли от керамичния комплекс на култура Коцофени в с. м. Езеро и прилежащия ѝ ареал непознати до този момент.

Става дума за два фрагмента, които са открити съответно в XIII стр. хор. и IX стр. хор¹.

¹ Фрагментите от публикацията на селището до Езеро са представени единствено чрез фотоизображения, които са неподходящи за възпроизвеждане в настоящето

Първият фрагмент произхожда от XIII стр. хор., като от изображението му не личи дали е от устие². Възможно е да е запазена част от прехода шия-тяло. Украсата върху външната повърхност е релефна – пет прилепени пъпки в един хоризонтален пояс. Керамиката, с която е открита този фрагмент, е характерна за I^a фаза на РБЕ.

Вторият фрагмент е намерен в IX стр. хор³. При него също е запазен участъкът с преход шия-тяло. Вероятно фрагментът е от тънкостенен съд – кана или амфора. Подобно на първия фрагмент, украсата тук също е релефна от релефни пъпки, които маркират прехода шия-тяло. Вероятно фрагментът също да е от кана или амфоровиден съд.

Двата фрагмента са лишени от описание на повърхността, лома и цвета. Насока за тези характеристики предоставя фрагмент от кана, открита при проучвания в Новозагорско. Фрагментът е със сиво-черна излъскана повърхност, равен лом и украса от коси нарезки и релефни пъпки⁴. Освен коментираните по-горе фрагменти, К. Лещаков е предложил още една възможност за паралел на фрагмента от кана – фрагмент с три релефни пъпки⁵. В случая този фрагмент се различава по формата на пъпките от останалите три примера, коментирани до момента. При тях пъпките са плоски, дисковидни, гъсто разположени помежду си и плътно прилепени за тялото на съда. При последния фрагмент пъпките са в по-висок релеф и по-раздалечени помежду си, и вероятно с конична форма. Тези отлики не позволяват допълнителното разглеждане на този фрагмент тук. Въпреки това е необходимо да се отбележи, че позицията на фрагмента в XII стр. хор. затвърждава наблюденията върху използването на пъпките като украса в ранните етапи от съществуването на селището до Езеро.

Детайлното разглеждане на фрагменти с украса от релефни пъпки от този тип е породено от паралелите, които тези фрагменти имат с голяма част от керамичния репертоар на култура Коцофени от днешните територии на Румъния и Северозападна България.

изследване. Представени са схематични графични изображения на двете керамични находки.

² **Езеро.** Раннобронзовото селище. 1979, 231 б (най-горният ред – вторият от дясно на ляво).

³ Пак там, 256 в (най-долният ред вляво – вторият фрагмент от ляво на дясно).

⁴ **Лещаков, К.** Раннобронзови съдове от обекти в Новозагорския район. – В: Археологически и исторически изследвания в Новозагорско, 1, 1999 (57-90). (Пак там, 85 – III.9, 86).

⁵ **Езеро.** Посл. цит. съч., 235 б.

От района на Коцофени, северно от Дунав, този мотив е познат като „boabelor de lente”⁶. Той се използва от ранните етапи на културата до финала⁷. Открива се върху керамиката от повечето добре проучени селища⁸. По интензивно този мотив е използван във втора и трета фаза на културата⁹. Единични фрагменти с украса от „лещени зърна” се откриват и във фаза I¹⁰. В табличен вид хронологическата позиция на Коцофени II и III може да се постави в РБЕ II и III като си съответства с Костолац, Глина III, Езеро II и III¹¹. Според И. Панайотов и С. Александров, може да се фиксира общ хоризонт между Магура-Коцофени II и III, Езеро преходен период и В 1, Троя I-II, Полиохни „син” и „зелен” период; Дикилиташ III (в РБЕ)¹².

Украсата от релефни пъпки се прилага върху трапезни съдове – амфори, кани и евентуално върху чаши. Те се разполагат обичайно върху прехода шия-тяло при амфоровидните съдове и каните, понякога в единични случаи по дръжките на съдовете и устията. От особен интерес е един цял амфоровиден съд с две дръжки с украса от релефни пъпки по венчето на устието и прехода шия-тяло (Roman 1976, 187 pl. 89 – 2).

Украсата от релефни пъпки почти не се среща самостоятелно. При декориране на повърхността на съдовете тя е съчетана с шнуров елемент, канелюри, фини резки, издълбани правоъгълници, насечки и др.

В с.м. Езеро дисковидните пъпки са представени в няколко типа. Най-близък до интересуващите ни са пъпките от тип 29¹³. Той е най-добре представения тип в раннобронзовия пласт, като най-интезивна е концентрацията му между XI-VII стр. хор. т.е. в РБЕ I и РБЕ II. Паметниците, които пряко са обект на изследване в тази статия, са единствените илюстрирани и отчасти съвпадат с данните за разпространението на типа по строителни хоризонти. Вероятно при бъдещо публикуване на неизвестния материал от Езеро, картината би придобила по-пълнен характер.

⁶ Roman, P. Cultura Cotofeni, 1976, 27-28.

⁷ Ibidem, 27.

⁸ Ibidem, 27.

⁹ Ibidem, 168 pl. 68 – 1, 3, 4, 11; 169 pl. – 8; 170 pl. 70 – 1; 171 pl. 71 – 15; 172 pl. 72 – 3, 5, 6; 174 pl. 74 – 13; 177 pl. 77 – 4, 7; 182 pl. 82 – 1-5, 17, 19, 21, 23, 24; 183 pl. 83 – 5).

¹⁰ Ibidem, 158 pl. 58 – 1.

¹¹ Ibidem, 60 fig. 60.

¹² Панайотов, И., Александров, С. За култура Магура-Коцофени в българските земи. Археология, 1988, кн. 2, 12.

¹³ Езеро. Посл. цит. съч., 325 табл. 163.

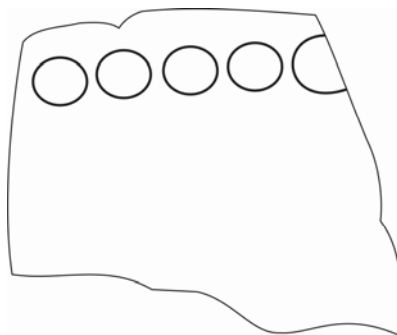
С оглед на кометираното дотук, бих резюмирал изводите така: В началните хоризонти на с.м. Езеро са открити и публикувани два керамични фрагмента, чийто стил при орнаментацията се доближава осезаемо до стиловите особености на култура Магура-Коцофени. Стилвият анализ показва сходства при вида на орнамента – релефни пъпки, познат като „лещени зърна”, както и аналогии при съдовете, върху които е разполагана – амфори и кани. Наличието на още един фрагмент със същата украса, произхождащ от ареала на култура Езеро – от яма до Новозагорско, позволява да се мисли, че този декоративен стил би могъл да не е изолирано явление в Югоизточна Тракия, а паралелно съществуващ на особеностите в украсата на керамичния репертоар на Магура-Коцофени в сравнително близки хронологически етапи на РБЕ или да е плод на смесване на керамичните производства на двете култури.

Без излишни претенции, в тази статия е направен опит да се разгледа връзката между отделни елементи в украсата на керамиката на две диагонални по отношение на разположението си култури, като за постигането на цялостен ефект от това сравнение е необходимо задълбочено изследване на керамичните находки от ранните етапи от Езеро и селищата от ареала на културата и евентуално сравняване с вече известните находки от Коцофени.

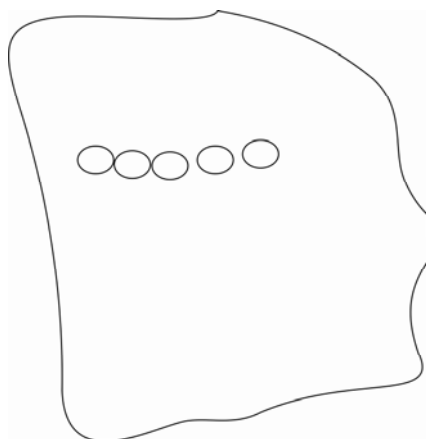
В този смисъл целите на статията за илюстриране на изолирани елементи в керамичните комплекси между Езеро и Коцофени и същевременно отварянето на поле за проучвания в тази посока в бъдеще, макар и частично, могат да се считат за постигнати.

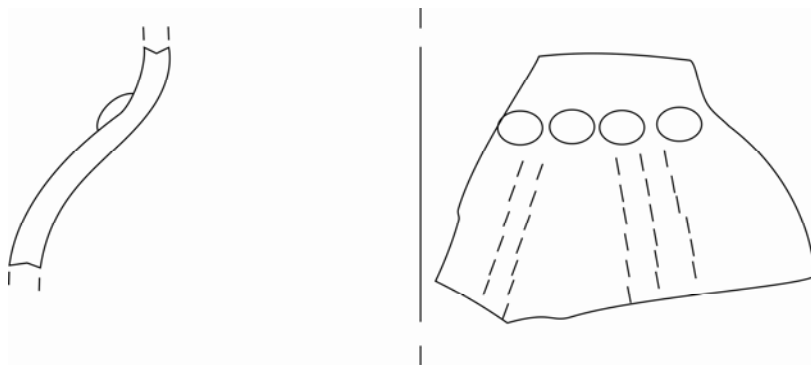
Обр. 1 – Амфора от Deva-Cetote (култура Коцофени) по (Roman 1976).

Обр. 2 – Керамичен фрагмент с украса от релефни пъпки от XIII стр. хор. на с.м. Езеро по (Черних 1979).

Обр. 3 – Керамичен фрагмент с украса от релефни пъпки от IX стр. хор. на с.м. Езеро (по Черних 1979)

Обр. 4 – Керамичен фрагмент с украса от релефни пъпки и фини насечки (по Лецаков 1999)

Още веднъж за стратегия Бесика

Иво Топалилов

Once again on the strategy of *Bessica*

Ivo Topalilov

Abstract: *The present paper deals with the territory of the strategy of Bessica which was the goal of numerous studies, some of them quite recent. The main idea is that the territory of that strategy is to be localized within the territory of Philippopolis which is some studies is identified even as the capital of it. Two arguments to the theory that during the Roman period the strategy under consideration was in fact the Rodophe Mountains are added here based on the study of military diplomas and epigraphic evidence: the lack of any evidence for massive recruitment for the Roman Navy from the territory of Philippopolis which in fact goes in line with the tradition that the soldiers for the Navy should be originated from rural and low-urbanized areas, and the lack of evidence for settling the Navy veterans within Philippopolis as should be expected since the Bessi were the most numerous sailors in the Misene fleet. There are only two evidence from the territory of Philippopolis, mainly from the outskirts of the Rodhope mountains. This is in sharp contrast to the other regions such as Serdica and Nicopolis ad Nestum, the latter mentioned ex Bessia.*

Като една от основните характеристики на новообразуваната през 44/45 г. римска провинция Тракия можем да посочим системата на стратегиите, която просъществувала до времето на Траян¹ или Хадриан.² Данни за тези стратегии и тяхното развитие, основно свързано с раздробяването им по-късно на по-малки по площ стратегии, а впоследствие окрупняването им, откриваме както в писмените извори³,

¹ Вж. Михайлов, Г. Към въпроса за стратегиите в Тракия. ГСУ ФЗФ, LXI, 2, 1967, 31-50; вж. 38 сл.; Тачева, М. Власт и социум в Римска Тракия, т.2, С, 2004, 35-36.

² Вж. Геров, Б. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I-III в.), ГСУ ФКНФ, 1977, LXXII, 2, 30-36.

³ Така например в Плиний Стари – Plin. Nat Hist. IV, 40. Друг извор, от който черпим данни в тази връзка, е „География” на Клавдий Птолемей – Ptol. III, 11, 8-10.

така и в епиграфските паметници.⁴ Сред посочените стратегии, които, както посочват изворите, достигат до 50, откриваме и στράτηγία Βεσσική, чийто териториален обхват напоследък отново беше предмет на дискусия в научната литература.

Територията на стратегия Бесика е обект на интерес още от 1924 г., когато Г. Кацаров прави своето изследване върху „тракийските беси”. Според него тя е била разположена основно в горното течение на р. Хеброс, западно от Филипопол, като включвала и части от Родопите и Стара планина.⁵ Предложеното разположение на Бесика западно от Пловдив, между Стара планина и Родопите, е подкрепено и от Хр. Данов⁶ и Ал. Фол.⁷

По-късно с този проблем се занимава и Г. Михайлов. Според него, територията на стратегия Бесика се простирала далеч по на юг, като обхващала долината между Якоруда и Велинград и Пазарджик, на запад достигала до Сердикийската стратегия, а на изток – до границата между административната територия на Августа Траяна и Филипопол, т. е. при линията Cillae-Carasura.⁸ По този начин стратегия Бесика се припокривала с територията на Филипопол. Предполага се, че първоначално от стратегия Бесика е била отделена територия, която е била предадена на Филипопол, а впоследствие Бесика е била изцяло присъединена към територията на въпросния град. Промяната е станала при управлението на Траян, когато провинцията е била реорганизирана и се основали т. нар. Траянови градове, които имали нужда от територия.⁹

Идеята на Г. Михайлов е доразвита напоследък в литературата чрез изследването на надпис, открит при разкопките на агората във Филипопол. Надписът е разположен върху база на статуя, посветена или на Веспасиан¹⁰, или на Домициан¹¹, поставена от някой си [---]ζινθης. Приемайки идентифицирането на това име, предложено от В. Герасимова, като Δορ(?)ζινθης, И. Лозанов разви тезата, че в случая [Δορ]ζινθης е бил наследник на друг Δορζινθης, син на Босис, открит

⁴ Igr T E 84.

⁵ Кацаров, Г. Тракийските беси, ИИД, VI, 1924, 31-47; 31.

⁶ Данов, Х.. Древна Тракия, София, 1968, 118-124.

⁷ Фол, А. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975, 150-159.

⁸ Михайлов, Г. Посл. цит. Съч., 43-44.

⁹ Пак там, 38.

¹⁰ Вж. Герасимова, В., Мартинова, М. Филипопол и настаняването на римляните в Тракия, ИМЮБ, 1994, 19, 65-72; 66-70.

¹¹ Вж. Шаранков, Н. Бележки и допълнения към няколко надписа от Филипопол, ГАМП, 9, 2004, 2, 146-159; 148-153.

в списък със стратези, посочени в надписа от Топир.¹² Оттук следва, че филипополският Δορζινθης също би трябвало да се интерпретира като стратег¹³, като по този начин посоченият надпис е «първият документ, свидетелстващ за резидирането на стратег под Трихълмието».¹⁴ Като логично следствие от това се извежда тезата, че Филипопол трябва да се идентифицира като център на стратегия Бесика, където неговият стратег съвместявал административни и религиозни функции.¹⁵ Този стратег бил и отговорен за «сборовете и по-нататъшното разпределяне на новосформираните помощни части», тъй като Филипопол имал «добре развита инфраструктура», което го правело «удобен пункт» за посочените сборове.¹⁶

Идеята за връзката между Филипопол и стратегия Бесика в подобен аспект е възприета и от М. Zahariade в едно наскоро излезнало изследване, посветено на тракийските рекрути за римската армия през I-III в.¹⁷

Преди да продължим, е необходимо да направим едно уточнение с името на посветителя на надписа от Пловдив, който в случая е основен аргумент за идентифицирането на Филипопол като център на стратегия Бесика. Възможно е името [---]ζινθης да бъде развито и като [Κο]ζινθης.¹⁸ Дори разчитането да е като [Δορ]ζινθης, то предложената връзка със стратега е хипотетична¹⁹, още повече, че според надписа със стратезите, синът на Дордзинтес е посочен с името Лонгин. В този смисъл, дори при наличието на връзката баща-син (ако това са наистина баща и син), не се открива трансферирането на бащиното име върху сина. Кой точно е въпросният Дордзинтес от надписа от Пловдив, ясно ни предоставя данни надпис, разположен *in situ* на *ima cavea* на театъра във Филипопол – [φ]υλ[ἀρχς Τιβ[έριος] Κλαύδιος Δ[ορ]ζινθης.²⁰

¹² Лозанов, И. Филипопол и стратегиите в Римска Тракия – В: The Roman and Late Roman city, 2002, 290-291.

¹³ Като допълнителен аргумент е посочена и позицията на Дордзинтес в надписа, т. е. непосредствено след тази на императора – вж. Лозанов, И. Филипопол ..., 290.

¹⁴ Пак там, 291.

¹⁵ Пак там

¹⁶ Пак там

¹⁷ Zahariade, M. The Thracians in the Roman Imperial Army from the first to the third century A.D., Cluj-Napoca, 2009, 20.

¹⁸ Вж. Н. Шаранков, Посл. цит. съч., 150, б. 2.

¹⁹ Пак там, 153.

²⁰ Пак там, 151-152. Дори в литературата е допуснато, че стратезите са наречени филархи след ликвидирането на стратегиите – вж. М. Тачева. Власт и социум в Римска Тракия и Мизия, т. 1., С , 114, което означава, не само, че е невъзможно

По-различна идея относно територията на стратегия Бесика и нейното развитие, застъпва в своите изследвания М. Тачева. Според нея, в стратегия Бесика липсвал градски център, като стратегията е обхващала Рило-Родопския масив, Хемус и Странджа.²¹ Впоследствие, при Траяновата реформа, нейната територия е била поделена между Скупи, Сердика и Филипопол²², но част от нея е била атрибутирана към територията на Филипопол още от времето на Флавиите.²³ Впоследствие, под Бесика се разбирало не териториалната единица, а по-скоро военно-наборен комплекс.²⁴

Последен, който се занимава с проблематиката, е П. Делев, който е склонен на отнесе територията на бесите и съответно стратегия Бесика северно от Рила планина, т. е. долините на Костенец, Ихтиман, Самоков и Дупница. Изграждането на военен лагер при Германия (дн. Сапарева баня) би трябвало да се свърже именно с контролирането на бесите в района.²⁵ По този начин районът на Родопите остава извън рамките на стратегия Бесика, спомената в „География” на Клавдий Птолемей.

Проблемите, свързани с локализирането на стратегия Бесика, са свързани с непълната информация, която получаваме от писмените извори. Сведението на Клавдий Птолемей, че стратегия Бесика се намирала „над Медика”²⁶, до известна степен позволява локализирането на Бесика северно от Рила, но не и в рамките на Родопите, тъй като Медика се локализира в южната част на по-късната административна територия на Пауталия.²⁷

Изворите обаче позволяват съществуването и на двете групи тези, посочени по-горе. Поради тази причина отговорът би трябвало да се търси в другите свидетелства от епохата, като например военните дипломи и надгробни паметници на римските, и по-точно беските

филархът и стратега да бъдат едновременно длъжности във Филипопол, но и че Филипопол по времето на Тиберий Клавдий Дордзинтес не е бил в рамките на нито една стратегия.

²¹ **Тачева, М.** Власт и социум в Римска Тракия и Мизия, т. 1, С., 2000, 34, 44, 50-51.

²² Пак там, 51.

²³ Пак там, 48.

²⁴ Пак там, 36.

²⁵ **Delev, P.** One More on the Thracian Strategies of Claudius Ptolemy –In: Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София. 2009, 245-253.

²⁶ **Ptol.** 3.11.6: Στρατηγία δὲ εἰσὶν ἐν τῇ ἑπαρχίᾳ πρὸς μὲν ταῖς Μυσίαις καὶ περὶ τὸν Αἴμον τὸ ὄρος ἀρχομένοις ἀπὸ δυσμῶν Δανθελητικῇ, Σαρδικῇ, Οὐσδικησικῇ, Σελλητικῇ· πρὸς δὲ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ὁμοίως στρατηγίαι Μαιδικῇ, Δροσικῇ, Κοιλητικῇ, Σαπακῇ, Κορπιλικῇ, Καϊνικῇ· καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαιδικὴν Βεσσικῇ, ὑφ' ἣν Βεννικῇ, εἴτα Σαμαϊκῇ· παρὰ δὲ τὴν ἀπὸ Περίνθου πόλεως μέχρις Ἀπολλωνίας παράλιον ἢ Ἀστικῇ στρατηγία.

²⁷ Вж. за това –**Delev, P.** One more..., 2009

ветерани. Известно е, че беските рекрути са били използвани масово в различните части на римската войска, но основно във флота.²⁸ Именно тази масовост ни позволява да определим с известна сигурност границите на беските територии, част от която образували стратегия Бесика, тъй като част от ветераните след края на военната си служба се завърнали по родните си места.²⁹ Правилното им идентифициране е възможно чрез споменаването на тяхното *origo*.

От територията на Филипопол са известни две военни дипломи. Едната е на *Meticus Solae f. Bessus*, служил в *ala I Asturum*, който се уволнил на 14 август 99 г.³⁰ Дипломата е открита в с. Стара Пастуша, днес част от Перущица, където е открит и вилен комплекс от края на I/началото на II в. – IV в. Вероятно той е принадлежал именно на този ветеран.

Другата diploma е фрагментарно запазена, като е неясно името на ветерана, както и произхода му. Известно е, че е служил в Мизенския флот и се е уволнил през 160 г., вероятно на 7 февруари.³¹

Ветерани с бески произход са открити и на територията на Пауталия. Така например, според дипломата, открита в с. Брезник, тук се е заселил *Dules Datui f. natione Bessus*, уволнил се на 7 март 70 г. от *legio II Adiutrix Pius Fidelis*.³² Вероятно и тук той е положил началото на вилен комплекс.³³

За територията на Сердика разполагаме с повече данни. Тук са открити две свидетелства, като в единия случай става въпрос за надгробен надпис, а в другия – за военна diploma. В първия случай се споменава за *M(arcus) Aurelius Teres veteranus ex ala prima Astorum, natione Bessus*, който изглежда, че е живял в Сердика през края на II – първата половина на III в.³⁴ Този ветеран принадлежи към тези, които са пример за заселването на ветераните не по родните им места, а в градските центрове.

²⁸ За бесите в римската армия – вж. **Tatscheva, M.** Die rakischen Bessi in der römischen armee, In S. Evangelisti, L. Galli (eds.) XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Atti, 1, 1999, 863-872.

²⁹ Тук е нужно да отбележим, че обикновено ветераните не се завръщали по родните си места или пък ако това е ставало, то те най-често резидирали в най-големия град, разположен в близост. Това наблюдение е в противоречие с общоприетото в българската литература, но данните, с които разполагаме до този момент, не позволяват друга интерпретация. Впрочем, оставането на ветераните в близост до воените лагери е била една обичайна практика.

³⁰ **CIL XVI**, 45.

³¹ **RMD III**, 1994, 172.

³² **CIL XVI** 10.

³³ **Боянов, И.** Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I-III в.), С., 2008, 191.

³⁴ **Геров, Б.** Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, 4, ГСУ ФЗФ, 63, 1, 1969, 3-46; n. 64.

Що се отнася до другия случай, то става въпрос за военна диплома, открита в с. Мухово, Ихтиманско, издадена на 7 ноември 88 г. по случай уволнението на *Bithus Seuthi f. Bessus*, служил в *cohors Musulamiorum*.³⁵ Причините за заселването на ветерана тук може да са както лични, т. е. завръщане в родното си място, така и стратегически, свързани с преминаващия път *Via diagonalis*. Известна е практиката на римляните, от която Тракия не прави изключение, да се заселват ветерани по протежение на важните пътни комуникации на империята.³⁶

Фрагмент от диплома ни информира за заселването на ветеран с бески произход до Аква Калиде. Въпреки фрагментарността на дипломата, датирана най-общо през 121 г., и липсата на името на ветерана, все пак е запазен неговия произход: [---] *Besso*.³⁷

Причината за заселването на ветерана тук е неясна, като най-вероятно не става въпрос за организирано заселване на ветерани.³⁸ Предвид евентуалната морска служба на ветерана и даването на римско гражданство на него и децата му, най-вероятно става въпрос за завръщане на ветерана в родното място.³⁹ Впрочем, много редки са случаите когато моряците се женят за свои сънароднички, като най-често те си избирали жени от мястото, където е била разположена морската база.⁴⁰

Повече данни ни предоставя военната диплома, открита до с. Лесичери, т.е. от територията на Никополис ад Иструм. Тя е издадена на 28 февруари 138 г. на *Clagissa Clagissae f. Bessus*, служил в *cohors II Mattiacorum*.⁴¹ Предполага се, че този ветеран се е завърнал в родното си място след почетното си уволнение.⁴²

Съществува още едно известие за настаняването на ветеран с бески произход, но този път на територията на провинция Долна Мизия. Това е откритата в землището на с. Паламарция, Поповско, военна диплома от 13 декември 140 г. Тя е издадена на *Bithus Solae f. Bessus*,

³⁵ CIL XVI, 35.

³⁶ Геров, Б. Посл. цит. съч., 90; против мнението за заселване на ветераните – вж. Боянов 2008, 186.

³⁷ RMD I, London 1978, 19.

³⁸ Вж. Боянов И. Римските ветерани в Долна Мизия и Трикия (I-III в.), С., 2008, 225-226.

³⁹ В противоположна посока мисли И. Боянов, според който съпругата и трите им деца са причината ветеранът да се засели ту – вж. Боянов, И. Посл. цит. съч. 225-226.

⁴⁰ Много показателни са случаите с моряците, носещи гентилициума *Scenius* – вж. за тях Топалилов, И. Кой е *Scenius Celer* от надгробната плоча, открита в Пловдив? – In: *Problemes and challenges of the archaeological and cultural-historical researches*, vol. 1, Plovdiv, 2009, 106-114.

⁴¹ CIL XVI, 83.

⁴² Боянов, И. Посл. цит. съч., 150, следвайки Тачева, М. Власт и социум..., т.1, 161.

служил в *equitum Illugicorum*.⁴³ Предполага се, че той не се е заселил в родните си земи,⁴⁴ но възможността територията тук да е част от територията на провинция Тракия до 193 г., когато северната граница на провинцията била преместена на юг, не само, че отнася въпросното място в рамките на провинция Тракия, но и вече позволява да предположим завръщането на ветерана по родните места.

За бески ветеран в рамките на провинция Долна Мизия данни ни предоставя военната диплома от 18 юни 54 г., издадена на *Sextus Magus, Bessus*, служил в *ala Gallorum et Thracum Antiana*.⁴⁵ Дипломата е открита в с. Зафирово, Силистренско.

Как могат да се интерпретират тези данни? Вероятно, само с едно изключение – а именно това е случаят при с. Мухово, Ихтиманско, останалите примери свидетелстват за завръщането на бески ветерани след почетното им уволнение.⁴⁶ Епиграфските данни доказват тезата на М. Тачева⁴⁷, като към беските територии бихме могли да допълним и територията на Никополис ад Иструм. Логична е тезата, че не всички бески земи са били включени в територията на стратегия Бесика.

При локализирането на отделните места, свързани със заселването на бески ветерани в Тракия, прави впечатление, че във Филипопол и неговата територия е открит един единствен сигурен пример. Логично е да очакваме, че като център на стратегия Бесика, във Филипопол би трябвало да се открие по-голяма концентрация на бески ветерани. Концентрация на ветерани в града е открита, но те не са с бески произход, или поне не с изрично споменат такъв. При положение, че ветераните са били с бески произход, то те би трябвало да подчертаят това, следвайки традицията. Що се отнася до ветерана *Meticus Solae f. Bessus*, неговата диплома е открита в северното подножие на Родопите, т. е. в този планински масив, свързан с бесите.

На обратната страна е Сердика, в която е открит бески ветеран. Всъщност, при разглеждането на тези примери става ясно, че във Филипопол и неговата територия концентрацията на бески ветерани е най-малка. Разбира се, възможно обяснение за тази ситуация може да се крие във фрагментарността на свидетелствата, като например ограниченото количество открити дипломи. Въпреки това, това наблюдение не трябва да се изключва.

Всъщност, откритите военни дипломи изключително точно локализируют беските земи, използвани основно за рекрута на бески

⁴³ *RMD* I, London 1978, 39.

⁴⁴ Боянов. И. Посл. цит. съч., 156.

⁴⁵ *CIL* XVI, 3, AE 1930, 72.

⁴⁶ Правилно, според мен, И. Боянов се съмнява в организирано заселване на част от тях.

⁴⁷ Тачева, М. Посл. цит. съч., 50-51.

войници във флота. Това става възможно, вследствие от наложената при номенклатурата на войниците практика да се посочва *tria nomina*, *filiatio*, трибата и/или родното място, често придружено с провинцията, в която се е намирало. Така например, в една диплома, издадена на 1 август 142 г. за *L(ucius) Petronius Eptaezeni f(ilio) Eptaeatrius*, който е служил в *class(e) pr(aetoria) Ravenn(ate)* е посочено неговото *origo*, което е *Nicopol(is) ex Bess(ia)*.⁴⁸ Съществуват и други подобни примери, като например *M(arcus) Ulpius Bizae f(ilius) Riuzius*, служил в *class(e) pr(aetoria) Ravenn(ate)*, отново с произход *Nicopol(is) ex Bess(ia)*⁴⁹ и отново издадена на 1 август 142 г., както и други подобни дипломи от тази дата.⁵⁰

Този *Nicopolis ad Bessia* е в контраст с *Nicopolis ex Thracia*, споменат в диплома от 7 февруари 160 г.⁵¹, като първият се идентифицира с *Nicopolis ad Nestum*, докато вторият – с *Nicopolis ad Istrum*. Впоследствие, последният ще се преименува на *Nicopolis ex Moesia*⁵² или *(Ulpia) Nicopolis ex Moesia inferior*.⁵³ Що се отнася до Филипопол, той е представен в дипломите като *Philippopolis ex Thracia*⁵⁴, както всъщност и останалите градове в Тракия – *Augusta Traiana ex Thracia*⁵⁵ и *Serdica ex Thracia*.⁵⁶ Ясното разграничение на бесите от останалото тракийско население, правено от римляните, което се разкрива и във военните дипломи, не позволява да ситуираме Филипопол в рамките на *Bess(ia)*, т. е. региона на бесите или по-ранната стратегия Бесика. Филипопол изрично е посочен като град в Тракия, докато Никополис ад Нестум, който също е бил разположен в рамките на провинция Тракия – като град в Бесика. Така, като следствие от данните, които ни предоставят военните дипломи, М. Роксан е склонна да идентифицира Родопския масив като племенна територия на бесите.⁵⁷ Впрочем, когато Реметалк II е обсаден във Филипопол през 21 г., той не е бил обсаден от бесите, а от ‘*Coelaetae Odrusaeque et Dii, validate nationes*’.⁵⁸

По този начин, писмените и епиграфски паметници, известни ни до момента, не само, че не подкрепят тезата за идентифицирането на Филипопол като център на стратегия Бесика, но поставят под въпрос

⁴⁸ **RMD** IV, London, 2003, 264.

⁴⁹ **RMD** V, London, 2008, 392.

⁵⁰ Вж. **RMD** V, 393, 394; **RMD** V, 428.

⁵¹ Вж. **RMD** V, 425.

⁵² **RMD** V, 457 (Ian, 9/ Oct. 11, 221), 463 (14 Nov/11 Dec 224).

⁵³ **RMD** V, 471 (236 AD).

⁵⁴ **RMD** I, 105 (7 Febr. 160 AD); IV, 227 (7 Febr. 160); V, 459 (9 Jan/11 Oct. 221).

⁵⁵ **RMD** V, 427 (7 Febr. 160).

⁵⁶ **RMD** V, 435 (13 Mart 205).

⁵⁷ **RMD** IV, p. 506, n. 8.

⁵⁸ Тас. Ann. 3. 38.

ситуирането на самия град в рамките на стратегия Бесика. Освен това, те не подкрепят и тезата за припокриване на част от територията на стратегия Бесика с част от територията на Филипопол.

Съществува и още един аргумент, който трябва да се вземе под внимание, когато се говори за стратегия Бесика и за бесите, рекрутирани в римските военни части.

Въпреки, че бесите са били рекрутирани за спомагателните части на римската войска, както и в легионите, конната гвардия на императора и дори преторианската гвардия, най-много беси откриваме в двата флота – Мизенския и Равенския. Изследването на М. Тачева показва тази тенденция изключително ясно, като тя я свързва с опита на римската власт да укроти и да се справи с това проблемно за римляните племе, пращайки го в тези военни части, където смъртността е била много висока.⁵⁹ Изследване на Ch. Starr показва, че беският контингент във флота е бил най-многоброен, наравно с този от Дардания.⁶⁰ И тук идва сериозното противоречие, ако възприемем, че територията на Филипопол е всъщност територията на стратегия Бесика, а пък градът – негов център.

Известно е, че рекрутите за флота, било то Мизенския или Равенския, по правило произлизат от селски или слабо урбанизирани райони.⁶¹ Многобройните известни примери на войници във флота потвърждават това правило. Случаят с Филипопол и неговата територия противоречи на тази практика. Епиграфските паметници и военните дипломи, наред с археологическите разкопки, показват наличието на голям брой села и селища, разположени в плодородната земя на Горнотракийската низина.⁶² Същото наблюдение се отнася и за плодородните долини на Костенец, Самоков, Ихтиман и Дупница. Това обаче напълно отговаря на планинския район на Родопите.

Разбира се, съществува и случай, когато за флота са били рекрутирани моряци от Филипопол и неговата административна територия. Данни за това получаваме от откритите военни дипломи на C. Iulius Bithus, Seuthi f(i)lius⁶³ и P. Lucretius Firmus, Prili f(i)lius,⁶⁴ чийто origo е посочен като Philippopoli ex Thracia, които, както и горепосочената диплома, открита в района на Филипопол, са издадени на 7 февруари 160 г. Тези, а и други дипломи на траки, уволнени от флота по това време, дава основание на М. Roxan да допусне

⁵⁹ **Тачева, М.** Посл. цит. съч., 155-179.

⁶⁰ **Starr, Ch.** The Roman Imperial Navy 31 B.C.-A.D. 324 (Cambridge)², 1960, 71.

⁶¹ Пак там, 75-76.

⁶² вж. последно в Tabula Imperii Romana, K-35/2-Philippopolis, Tendill Publishing House, Sofia, 2012.

⁶³ **RMD II**, London, 1985, 105.

⁶⁴ **RMD IV**, 277.

извънредно рекрутиране на тракийски войници за Мизенския флот от територията на Филипопол към 134 г., следствие от големите загуби на legio X Fretensis при потушаването на въстанието на Бар-Кохба в Юдея. За да компенсира тези загуби, легионът е бил попълнен с моряци от Мизенския флот, което довело до осъществяването на нов рекрут.⁶⁵

Този случай обаче е по-скоро изключение, отколкото правило, като е бил наложен от конкретна необходимост. За момента не са ми известни данни за друго подобно рекрутиране за флота от посочения регион. Дори и в случаите на нови големи военни кампании, като например тази на Траян срещу партите през 116 г., свързана с попълването на Равенския флот, моряците, както показват техните дипломи, произхождат от района на Nicopolis ex Bessia, т. е. Nicopolis ad Nestum.⁶⁶

И така, липсата на данни за завръщащи се след края на военната служба бески ветерани във Филипопол и неговата административна територия, което е в контраст с други бески територии, както и липсата на данни за регулярно рекрутиране от града и прилежащата му околност на моряци с бески произход, които са най-многобройната част в Мизенския флот, наравно с дарданите, поставя под сериозно съмнение отъждествяването на територията на Филипопол като стратегия Бесика, а самият град – като столица на стратегията. Това са по-скоро аргументи, че Бесика се е простирала в района на Родопите, като впоследствие е била разделена между Никополис ад Нестум и Филипопол. Липсата на голям брой бески ветерани във Филипопол, което е в пълен контраст с Никополис ад Нестум, показва не само района на концентрация на рекрутите в рамките на региона, контролиран от последния, но е и в унисон с данните на Плиний за това къде са се намирали бесите: *amnem Strymonem accolunt dextro latere Denseletae et Maedi ad Bisaltas usque supra dictos, laevo Digeri Bessorumque multa nomina ad Mestum amnem.*⁶⁷

⁶⁵ **Roxan, A.** A Diploma of the Misene Fleet –In: Frei-Stolba, R./Speidel, M.A. (eds.), *Römische Inschriften – Neufunde, Neulösungen und Neuinterpretationen. Festschrift für H. Lieb* Basel-Berlin, 1995, 101-112; 110; **Paunov, E.** A Hadrianic diploma for a Thracian sailor from the Misene fleet: 25 December 119 A.D., *Archaeologia Bulgarica* 3, 2005, 39-51; 5, 47.

⁶⁶ Вж. Пак там, 47.

⁶⁷ **Plin**, *Nat. Hist.*, IV, 11, 40.

„Под високите стени на Анхиалос”¹

Иван Карайотов

"Under the high walls of Anchialos"

Ivan Karayotov

***Abstract:** The rich history of ancient Anchialos, his remarkable tomb-mausoleum, functioned between II and IV century BC. and gold Leseskepra course today is remarkable and important. But no less important is the fact that the name "Anchialos" is entered in the poetry of Ovid Publius named as early as the second decade of the first century AD. After eight years after Christ. Anchialos was apparently brief refuge for exiled poet. On the border of the nineteenth and twentieth centuries, briefly to hang Bulgarian poet Peyo and Yavorov. First, unless Anchialos, and immortalized his beloved Corinna and the second is praised Black Sea garkinya Calliope. Only the first two letters of both their inspirers match. But above all Anchialos ringing in the poetry of two geniuses. And this happy coincidence pushes us to think that they can understand where miracles live - in poetry or in living history, which springs out of ancient monuments.*

Музата на поезията за първи път докосва Поморие – античния Анхиалос още в началото на нашето християнско летоброене. В суровия декември на 8 г. след Хр., на път за Томис (днес Констанца) (Обр. 1), големият римски поет Публий Овидий Назон (43 г. пр. Хр. – 18 г. след Хр) минал през Анхиалос и името на града завинаги попаднало в поезията. Четем го в десетата елегия на сборника „Тъги” (Tristia), която звучи като един от най-старите периплоси (описания на бреговете) на Западния черноморски бряг. Ето съответния фрагмент от прочутата елегия:

„...и през Бизантион – там брегът господства
над пролива,
Отварящ врата към Евксинския Понт,
За да премина, понесен от Южният вятър
подвижните страшни скали, наречени Кианейски.
Тинския залив да стигна, а после града Аполонов

¹ Ovide, P. Tristes, Paris, 1987., I, 10, 35

*И под стените високи на Анхиалос преплавал
 във Месамбрийския порт да закотвя.
 Да мина Одесос, след туй крепостта,
 Получила име от Бакх-Дионис,
 А също града, дал подслон на потомци
 На Алкатой – както говори предание
 И невредим да пристигна в града на милетците,
 дето оскърбеният бог ме запрати.....”²*

Към ранната история на Анхиалос се отнася една кана от последната фаза на ранножелязната епоха и две чернолакови купички, открити в акваторията на Поморие. В близката до градището околност има открити и други тракийски материали от вековете на ранното желязо (X – IV в. пр. Хр.). Вниманието заслужава и рядката каменна котва, съставена от две естествено споени каменни сфери и наподобяваща гира (**Обр. 2**). Според геолозите това каменно образование има вулканичен произход. Едната му сфера обаче чрез надраскване е оформена като човешко лице³. С пълно основание можем да приемем, че освен функционално котвата е имала и култово значение. Това е някакъв своеобразен идол, който вероятно е бил покровител на местното корабоплаване още в началото на I-то хилядолетие пр. Хр. Котвата-идол беше открита на морския бряг, в пясъчната коса, която разделя морето от соленото езеро и сега е експонирана в Археологически музей Бургас.

Най-старият епиграфски паметник⁴, в който срещаме името на „малката крепост” („фрурион”) Анхиалос датира от първата половина на II в. пр. Хр. Това е почетен декрет, гравирани върху мраморна плоча и открит сред развалините на Истрия (**Обр. 3**). Името на този град идва от най-старото име на река Дунав – Истрос. Останките му сега се намират на около 60 км от Томис (Констанца).

„Полихнионът” („градчето”) Анхиалос сигурно е изпълнявал и ролята на емпорион (пазарище). Според почетния декрет, открит в

² Ibidem, 10. В Десета елегия Овидий прави подробно описание на плаването на втория кораб, с който той пристигнал в Томис. Той минал през Бизантион (Иstanbul), Тинския залив (Иниада), града Аполонов (Созопол), Анхиалос (Поморие), Месамбрия (Несебър), Одесос (Варна), крепостта на Бакх-Дионис - Дионисополис (Балчик), града на Алкатой – Калатис (Мангалия), града на милетците – Томис (Констанца). Това всъщност е черноморския маршрут на кораба. Самият Овидий е пресякъл Тракия от Темпира (при устието на Марица) до Анхиалос и Месамбрия по суша и най-вероятно в Анхиалос отново се качил на борда на кораба, за да продължи.

³ **Karayotov, I.** A Thracian Sea God from Pomorie. – IJNA 12.3, 1983, 263-264; **Карайотов, И.** Тракийско морско божество от Поморие. – Фар [Варна], с.61-63

⁴ **Mihailov, G.** Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Volumen I, Inscriptiones orae Ponti Euxini, Serdicae, 1970, 388bis (IGBR)

Истрия аполонийците дават проксения (почетно гражданство) на истрийския наварх (адмирал) Хегесагорас, син на Монимос, Той имал големи заслуги за възвръщането на крепостта Анхиалос във владение на Аполония. Този малък град станал ябълка на раздора и предизвикал война между дорийската колония Месамбрия и йонийската Аполония – метрополия на Анхиалос. Както свидетелствува знаменитият декрет, открит в сестринския град на Аполония, през първите десетилетия на II век пр. Хр. напрежението между двата полиса, разположени в двете крайни точки на днешния Бургаски залив се засилило и над него проблясвало късото съединение на войната.

Ябълка на раздора станал “полихнионът”- “градчето” Анхиалос, наричан в надписа и “фрурион”, т. ест малко укрепление. Месамбрийците спугали този аполонийски цирей, израснал в непосредствена близост до собствената им територия. Те превзели Анхиалос, но не се задоволили само с това и преплавайки залива ударили Аполония точно в Ахилесовата пета на града. Месамбрийци завладяли и осквернили храма на бог Аполон Лечител на днешния остров Св. Св. Кирик и Юлита. Точно в какво се изразило поругаването лапидарният (краткия) текст на истрийския надпис мълчи. Можем да предполагаме, че те са задигнали бойните доспехи на основателя на Аполония Анаксимандър и всички дарове, пренесени от аполонийски граждани и гости на бог Аполон, епонима и защитника на града. Опозорено било мястото, където се намирал прочутият в цял свят бронзов колос на бога на всички колонисти, живеещи по бреговете на Гостоприемното море.

Аполон Иетрос – т. ест Защитник, Пазител от злото и Лечител, бил почитан и в Истрия. Не само еднаквата метрополия Милет сближавала Аполония и Истрия. Общият култ към Аполон в ролята му на Лечител също обединявал двата западнопонтийски града. През ранната фаза на своята история те са имали и еднакви домонетни форми – бронзови стрели-пари. Тези нефункционални предмети се тълкуват и като символ на Аполон Иетрос. Те са характерни и за траките и за севернопонтийските скити, които имали обичай да изстрелват стрели към небето, когато боговете не били благосклонни към тях.

За да избегнат своите братя аполонийците, истрияните, начело с наварха – адмирала Хегесагор, син на Монимос незабавно пристигнали в Залива, разделящ съперниците и обединените флоти на Аполония и Истрия предприели наказателна операция срещу самозабравилата се Месамбрия. Дали обаче в резултат на тези действия се е възвърнало статуквото? Едва ли. Според надписа Аполонийците си върнали Анхиалос. Не става ясно обаче защо те разрушили неговите високи крепостни стени. Дали при атака или просто, след като осъзнавали

своята военна и икономическа немощ, не искали да оставят едно укрепено място, където отново да господстват месамбрийците.

За военната и икономическа мощ на Месамбрия през II и самото начало на I в. пр. Хр. говорят стигналите до нас импозантни релефи, върху които е изобразена колегията на шестте стратегии на града и нейният секретар. Именно те са били командири на сухопътната и морската войска, която се е сражавала с аполонийците и истрияните през първата четвърт на II в. пр. Хр. Върху един от фрагментираните релефи четем името на стратега Диоскурида, който според текста е влязъл в сомна на обожествените герои („хероси“) на Месамбрия. Същото име се среща и върху сребърните месамбрийски тетрадрахми. Не е изключено именно той да е предвождал войните на месамбрийците срещу обединената флотата на съперниците на Месамбрия, командвана от истриянец Хегесагор, син на Моним.

Въпреки победата и възстановяване на старото статукво на Анхиалос като аполонийско предмостие, кризата от първата половина на II в. пр. Хр. коренно променила съдбата на Анхиалос. След попадането на Западнопонтийските градове под скиптър на Рим в резултат на похода на пълководеца Марк Лукул през 72 г. пр. Хр. за новите господари Анхиалос с преобладаващото си население от траки придобил по-голяма значение от Месамбрия и Аполония.

Аполония, където е имало гарнизон на понтийския владетел Митридат VI Евпатор, срещу когото всъщност Рим предприел военната кампания, била разрушена. Самата Месамбрия била пощадена, но нейната територия, както свидетелстват заровените при този поход съкровища, била опустошена. И когато римляните е трябвало да избират административен център на днешното Южно черноморие, много по-подходящ се оказал „населеният с траки“ Анхиалос. И васалите на Рим – последните тракийски царе, резидиращи в Бизия (днес Виза в Турция) направили Анхиалос център на голяма стратегия. Преките доказателства за тази административна промяна датират от началото на християнското летоброене, но можем да бъдем сигурни, че градчето при „соленото езеро“ е придобило голямата си тежест на център на едноименна стратегия още през първата половина на I в. пр. Хр. Разрушените крепостни стени сигурно са бели възстановени и затова Публий Овидий Назон е бил впечатлен преди всичко от „високите стени на Анхиалос“.

Косвено доказателство за издигането на Анхиалос през първата половина на I в. пр. Хр. е могиленото погребение на тракийската жрица Лесескепра, открито случайно през 70-те години на XX в. в една голяма

могила⁵, разположена на около 1 км северозападно от Поморийската куполна гробница.

По време на Втората световна война могилата на Лесескепра е послужила на германците за да издълбаят в нея скривалище. Тогава техният хоризонтален изкоп е стигнал само на сантиметри от кладата, върху която са били изгорени тленните останки на Лесескепра. Когато в ново време при аграрна дейност насипът беше отново засегнат археологията имаше шанса богатото погребение чрез изгаряне да се открие почти непокътнато. В него се намериха много златни украшения (*Обр. 4*), ритуална купичка (*Обр. 5*), магически предмети и луксозна червенолакова керамика от епохата на Октавиан Август.

Керамиката е доказателство, че Лесескепра е била погребана през последната четвърт на I в. пр. Хр., но златните предмети и особено огърлицата от златни нишки и висулки е много по-ранна и сигурно датира от II в. пр. Хр. Значи Лесескепра е потомствена жрица, която вероятно е наследила ценната огърлица от свои далечни предци. Името на жрицата „на Лесескепра“ може да се прочете върху единия чифт фигурни обеци, украсени с изображения на сфинксове. Някои млади археолози предлагат друго четене и вероятно под влияние на новата мода мъжете да носят обеци смятат, че не става дума за погребана жена, а за погребан мъж на име „Лесескепрос“. Техните аргументи са едностранчиви и се опират само на погрешно направен филологически анализ. Тъй като името „Лесескепра“ е уникално засега, такъв граматически анализ, според мене, не е възможен. Освен това никой от изследователите досега не е забелязал, че върху закопчалките на пищната огърлица има изобразени две костенурки. Тези изображения ни говорят, че погребаната е била почитателка на Афродита – богинята на красотата и любовните авантюри. Естествено богинята е била почитана и от мъжете, но за тях тя е била покровителка на щастливото плаване, а не на еротичните вълнения. Това именно ме кара да предпочета старата интерпретация на анхиалското могилно погребение, а не смяната на пола погребаната, която се предлага напоследък. Спомням си, че в кладата имаше запазени кости, но за съжаление през 70-те години на XX век нашите лаборатории не можеха да установят пола по натрошени горели кости. Жалко, че не ги запазихме.

Един посветителен надпис, от който става ясно, че Пасиксенос, син на Антефилос е поръчал скулпторна група на Сарапис и Изида като здравеносни божества също датира от II в. пр. Хр. Той беше открит сред

⁵ Балабанов, П. Оригинални накити от погребение на богата тракийка. – Изкуство, 1976, кн. 4, 28-32; Балабанов, П. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиалос. – Археология XXI, 1979, кн. 3, 23-32.

римското градище на Анхиалос, което се намира в м Палеокастро, до новия квартал на Поморие между Соленото езеро и морския бряг. Оттук произхожда и базата за статуя на Дионис, издигната от стратега Гайос Юлиос Аполониос, син на Ептайкентос от Бизия през 13-надесетата година на управлението на бизийския тракийски цар Реметалк II т. в 38 г. след Хр. (**Обр. 6**). Заедно с посвещението на Сарапис и Изида и надписът на Гайос Аполониос е доказателство, че и ранният Анхиалос се е намирал в местността Палеокастро. Трудно е обаче да достигнем до културните наслоявания от този период, защото при разкопки на около 2 м дълбочина се попада под морското равнище и бликналата вода затруднява изследванията.

Още един посветителен надпис от старата метрополия Аполония допълва тракийската прозопография (каталога на личните имена) на Анхиалос. В него срещаме името на жената на стратега Аполоний Леонто и нейния баща Авлудзенес⁶. Това име фигурира и в един надпис от Анхиалос с посвещение на Аполон⁷. Вече е налице и непубликуван надпис, открит в светилището на Аполон Карсенос край Бургас, изписан върху поставката на статуя на облечен Аполон, така както той е представен върху вотивния (дарствения) релеф на Авлудзенес. Всичко това красноречиво говори, че още през периода на ранната римска империя Анхиалос като център на стратегия придобива средищно значение.

През последните години в Аукционкаталозите на мюнхенската антиковарна къща Ланц бяха публикувани две анхиалски бронзови монети⁸, сечени по времето на Септимий Север (**08a и b**) и Каракала, които са от един непознат в корпуса на Strack тип⁹. На опакоето си те имат кораб (**Обр. 8a и b**), който плава в подножието на високи крепостни стени, подсилени с две покрити кули. Това изображение може да се интерпретира като реминисценция, която напомня на гражданите на Анхиалос и на съседните градове именно за стиха “...под високите стени на Анхиалос..”, който прочутият поет е посветил на родния им град.

За Анхиалос през епохата на Август и Реметалк ние нямаме конкретни данни, но богатото могилно погребение на тракийската жрица Лесескепра красноречиво говори за наличието на аристокрация в

⁶ IGBR, I, 402

⁷ Ibidem, 374

⁸ Hubert Lanz (Münich), Auktion, Münzen der Antike 1997, **Auktion 78**, 754; Idem, **Auktion 80**, 457

⁹ **Strack, M.** Anchialos. – In: Die antiken Münzen Nordgriechenlands II 1, 1: Thrakien (Thrakische Völkerschaft, Abdera, Ainos und Anchialos), Berlin, 1912, 203-306, Taf. V-VIII.

този крайбрежен център на стратегия, наречен в началото на II век пр. Хр. „полихнийон“, а в един надпис от Бизия се говори просто „за местата около Анхиалос“¹⁰ без да се уточнява статута на селището. Хипотезата, че Овидий, съпровождан от свита, осигурена от Реметалк I, пресича Тракия по долините на Марица и Тунджа от Темпира до Черно море и именно в Анхиалос отново се качва на борда на своя кораб, се подкрепя и от някои негови текстове. Ще преведа за пример 104 стих от девето писмо на Четвърта книга на Послания от Понта¹¹. Тук той недвусмислено заявява, че всички околни градове са му оказали почит и от това може да се заключи, че и Анхиалос, дори и да не го е удостоил с обичайната за гръцките градове проксения, то сигурно по свой начин му е засвидетелствувал уважението си. При това положение трябва ли да се учудваме, че около 202 г. след Хр. неговият стих *‘...под високите стени на Анхиалос..’* намира буквалното си изображение върху реверсния тип на Септимий Север и Каракала, който е изключително рядък и двата известни ни екземпляра са от един и същи печат за опако.

Овидиевото минаване през Анхиалос е станало само 3 – 4 години преди възцаряването на Котис, синът на Реметалк I. Ако направим съпоставка между сведенията на историка Тацит¹² за младия Котис, които датират от самото начало на II век (смята се, че Аналите са публикувани в 116 г.) и психологическата характеристика, която му прави Овидий в писмото си до него в 12 или 13 г. (Обръщам внимание, че точно един век разделя реализирането на стихотворното писание и историческия трактат). За Котис Тацит казва, че по характер е *“мек”, “нежен” и “приятен”, “прелестен”,* за разлика от Рескупорис за когото е казано *“суров, алчен и необщителен”*.

Овидий характеризира младия Котис така: *“Добави и това, че изучаването на изкуствата облагородява (омекотява) характера (нрава) и с това подтиска грубостта. Никой от царете не е бил толкова обучен в тях (в изкуствата) и не е посветил толкова време на прилежни занимания. Твоите песни свидетелствуват за това, дори и да не изтъкваш името си, аз не бих отрекъл: те са написани от един млад трак. Нека Орфей не бъде единствен в тези предели. Бистонската земя се гордее с твоята превъзходна дарба”*¹³.

Това всъщност е единственното писмено свидетелство, че по времето на Овидий през второто десетилетие на I в. сл. Хр. е творил още

¹⁰ IGBR, I, 378

¹¹ Ovide, P. Pontiques, Texte établie et traduit par Jacques André, Paris, 1993, IV, 9

¹² Oeuvres complètes de Tacite, Traduites en Français avec une introduction et des notes par J. L. Burnouf, Paris, Paris, 1859, II, 64

¹³ Ovide, P. Pontiques, II, 9, 47-54

един поет – вероятно възпитания и образовал се в Рим тракийски цар Котис Млади.

И затова Овидий се обръща към него като *“поет към поета”*:

“Другото нещо, което ме свързва с теб – на един и същ свят олтар, двамата служим. Аз протягам молещи ръце като поет към поета. Нека твоята земя е надеждна за мойто изгнание.”

В нумизматиката приемаме, че върху реверса на някои Реметалкови монети миниатюрната главичка пред Реметалк ни представя престолонаследника Котис . Без да е казано изрично в текстовете можем да приемем: След смъртта на баща си, Котис директно е наследил титлата *“цар”*, докато в старогръцките надписи неговият чичо е удостоен с по-ниската титла *“династ”*, предадена около 19 год. на сина му Реметалк II. Това е илюстрирано красноречиво в Бургаския надпис на Аполоний Ептайкент, където причастието (дюнастеуонтос) е заличено и върху него е изписано (басилеус) - новата титла на владетеля, присъдена му от римляните в 25 г., както вече казах.

Едно мощно присъствие на бронзови монети на Реметалк I в каптажа на Aquae calidae (Бургаските минерални бани)¹⁴, първата пътна станция по пътя от Анхиалос към вътрешността на Тракия и последната по сухоземния път на Овидий към *“високите стени на Анхиалос”*, за нас е многозначително и е доказателство за силното влияние на бизийската династия в самата територии на Месамбрия и Аполония, които по това време започва да се слива с обсега на стратегия Анхиалос. Според Филев в 1910 г. от намерените в каптажа около 3000 монети 180 били на Август и Реметалк. Може би една част от тях принадлежат на Реметалк II, но все пак това са едни от най-многобройните монети в находката. През 1994 г., когато бяха открити над 300 бронзови монети, това съотношение се запази. Всъщност тук са намерени бронзови монети от всички типове на Реметалк I.

За ранната история на Анхиалос изключително голяма значение споменатата вече мраморна поставка на статуя с посветителен надпис (**Обр. 6**):

*„През 13-тата година от царуването на Реметалк II, син на династа Рескупоридас и внук на цар Котис и (при царицата) внучка на Реметалк I; (аз) Гайос Юлиос, син на Ептаекентос стратег на Анхиалос (посветих) статуя на Дионисос”*¹⁵.

Съпоставен с надписите от Бургас и Разград той може да бъде тълкуван и в светлината на релациите *“Овидий - Котис Млади”* и

¹⁴ **Filov, B.** Archäologische Funde im J. 1910, Bulgarien, AA XXV, 1911, 349-357.

¹⁵ **Karayotov, I.** “Arta sub Anchiali moenia ...”(Ovid, Tristia, III) - realites numismatiques et archeologiques, In: Thracia (Studia in memoriam Velzari Velkov) 13, 219-226.

“Овидий - Анхиалос”. Новият надпис за разлика от старите съдържа дата. Тук е написано, че паметникът е издигнат в “*тринадесетата година от царуването на Реметалк II*”. За идентифицирането на този владетел красноречиво говори изреждането на неговото родословие по бащина и майчина линия. За да намерим по-стабилен хронологически репер относно “*тринадесетата година от царуването*”, трябва да обърнем внимание на факта, че Аполоний, син на Ептайкент в момента на приношението вече е римски гражданин. Докато в Бургаския и Разградския надпис той е само “*Аполоний, син на Ептайкент*”, то в Анхиалския надпис той е добавил към името си и малките имена на император Калигула и е станал “*Гайос Юлиос Аполониос Ептайкентос*”, който естествено продължава да бъде бизиец, но вече се изтъква и като римски гражданин.

На базата на историческите извори началото на кариерата на Реметалк II като династ се поставя в 19 г. след Хр. Пак според тях през 25/26 г. в Тракия има племенни брожения срещу този васал на Рим. Ако вземем предвид факта, че надписът не може да бъде по-късен от първите две години от възцаряването на Калигула, т.е. 37/38 г., едно просто аритметично действие води до извода - именно през 25 г. Реметалк II е получил титлата “басилеос”. Тази база ни помага да уточним също така, че през 38 г. той все още изпълнява функциите си на васален владетел на Тракия. Синът на поета Котис, Реметалк III, чийто ред на бизийския трон дошъл вследствие ходатайствата на майка му Антония Трифена пред римските императори, явно не се бил възцарил в 37 година, както е прието в повечето учебници и справочници, а не по-рано от 38 г. след Хр.

В аспекта на Овидиезнанието сега нас повече ни интересува периодът преди 19 г., когато по разпореждане на Рим Реметалк II замества низвергнатия и заточен в Александрия династ Рескупорис, справедливо обвинен от Антония Трифена в убийството на съпруга ѝ Котис, сина на Реметалк I и племенник на Рескупорис.

За нас са по-важни конкретните епиграфски данни, че в центъра на стратегия Анхиалос през 8/9 година е живял тъстът на бизиеца Аполоний, син на Ептайкент тракиецът Авлудзенес, син на Авлудзенес (*Обр. 7*)¹⁶. Кой е бил тогава стратег на Анхиалос? Едва ли магистратурата на самия Аполоний, син на Ептайкент е с такава голяма продължителност от 9 до 38 г. А защо пък не? Една 30 годишна кариера не е чак толкова невъзможна и в историята тя нееднократно се е осъществявала.

¹⁶ IGBR, I, 374

През I в. след Хр. Анхиалос кантрамаркира бронзови монети на Реметалк II със собствена контрамарка АГХ в лигатура¹⁷ – още един признак, че градът започва да се откроява сред старите гръцки колонии Месамбрия и Аполония, защото е предпочетен от бизийските царе и издигнат като център на стратегия.

Тези културно-исторически реалии представляват един естествен фон на Деветото послание на Публий Овидий Назон¹⁸ до Котис Млади. Тяхната археологическа и нумизматична интензивност показва, че Левият бряг на Понта и през смутното време на кардинални промени продължава да играе водеща роля в развитието на древна Тракия. И макар че през второто десетилетие на I век след Хр Овидий е потопен в *“гетската гълчава”*, като агонотет (съдия при състезания) на Томис и като поет той също участва в подготовката на бъдещата повсеместна урбанизация, с която Балканските области ще влязат в историята на обширната Римска империя¹⁹.

Възходът на Анхиалос продължава и при династията на Флавиите и неговото повторно обявяване за градски център се осъществява при управлението на Траян (98-117 г.). Тогава той получава името *Ulpia Anchialos*²⁰. Вероятно територията на бившата стратегия Анхиалос по естествен начин е наследена от по-късната градска територия, разширена при управлението на Хадриан (117-138 г. пр. Хр.). На север границата с хората на свободния град Месамбрия трябва да е вървяла по долното течение на днешната река Ахелой. Косвено за това ни говори надписът на Юлия, дъщерята на Нейкиос²¹, открит в землището на село Ахелой на левия бряг на едноименната река. Южната граница с Деултум би трябвало да върви по северния бряг на езерото Вая (Бургаското езеро), западната граница между Анхиалос и Аугуста Траяна трудно може да бъде фиксирана, но според проф. Михаил Лазаров това сигурно е река Тунджа²². Основание за това заключение му дава името на една от филите на Анхиалос, което деректно е свързано с името на река Тонзос. Според епиграфски данни четирите фили на Анхиалос насели имената: Егелиес, Хероис, Бакхис и Тонзеис. Според проф. Борис Геров докато от териториите на старите

¹⁷ **Карабашев, А.** Монетосеченето на Анхиалос. – В: Поморие. Древност и съвремие, Поморие, 2011, 171-175.

¹⁸ **Ovide, P.** Pontiques, II, 9

¹⁹ **Гандева, Р.** Овидий и наследството на антична Добруджа. – ГСУ, Факултет по западни филологии, Том LXII, , София, 110

²⁰ **Лазаров, М.** Античният Анхиало. – В: История на Поморие. Част първа. Анхиало от Древността до Освобождението. Поморие, 2000, 24

²¹ **IGBR, I**, 345

²² **Лазаров, М.** Античният Анхиало, 25

черноморски градове не били набирани войници, то от голямата територия на Анхиалос в римските легиони постъпвали много траки и преселници от други краища на империята²³.

Градската управа е събрала голямо количество бронзови монети, които се откриват в десетки съкровища, регистрирани по цялата територия на провинциите Мизия и Тракия. Началото на същинското провинциално монетосечене започва при Домициан (81-96 г.) и след редица по-кратки или по-дълги прекъсвания продължава до Гордиан III²⁴. Особено интензивни са емисиите при династията на Северите (*Обр. 9*), когато на опако на монетите постоянно се появяват изображения на кораби. Последните емисии се отсичат при управлението на малолетния император Гордиан III. Тогава градската монетарница емитира разнообразни по тип медальони с изображения на бога лечител Асклепий, Хигия заедно с Асклепий, богинята на плодородието Кибела и преди всичко подвизите на героя Херакъл. Според издадения в САЩ Аукционкаталог Classical Numismatic Group, на търг, състоял се на 8 януари 2008 е бил продаден един анхиалски медальон на Гордиан III с Херакъл в борба с амазонката Иполита за 5 250 американски долара (*Обр. 10*).

Римският Анхиалос е заемал площ от около 120 – 140 ха и е бил разположен в старата местност Палеокастро, която сега в по-голямата си част е застроена от новия квартал на Поморие²⁵. Градът се е простирал от Соленото езеро до брега на морето и от северното кръстовище на изхода от Поморие към Несебър и Слънчев бряг до средата на разтоянието, което го отделя от изхода за Бургас (*Обр. 11*). От брега на морето започва източната крепостна стена, която е засичана зад западната ограда на манастира Свети Георги. На север от манастира тази стена се губи под плитките води на Соленото езеро и трудно може да бъде проследена. Затова площта на Анхиалос трудно може да бъде точно фиксирана, но на приложената скица тя, в общи линии, съвпада със скицата на братя Шкорпилови. Техните наблюдения са от последните десетилетия на XIX век, когато градището на античния град не е било застроено²⁶.

Проф. Михаил Лазаров е предприел доста мащабни разкопки в градището на Анхиалос през 1966 г. и ги е продължил до началото на 70-те години на XX век. По-късно на същото място е копано само през

²³ Геров, Б. Северната граница на провинция Тракия. – ИАИ, XVII, 1950, 11-33.

²⁴ Strack, M. Anchialos, 203-306

²⁵ Лазаров, М. Античният Анхиало, 26-27

²⁶ Шкорпил, К. и Х. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания). – Мсб III, 1890 3-40; IV, 1891, 103-145, фиг. 35

един археологически сезон, а през различни години след 1980 тук е имало спасителни разкопки. Разкрити са две пресичащи се под ъгъл от 108° улици. Едната от тях има широчина 8.70 м и с 18° на север се отклонява от направлението изток-запад. Изледователят приема, че това именно е *decumanus maximus*²⁷ на Анхиалос. Двете улици са застлани с големи дялани плочи от андезитен туф с размери 0.70 /1.30 X 1.40/2.20 м и дебелина 0.20/0.30 м. Фугите между блоговете са грижливо паснати със завидна плътност. Блоковете са монтирани върху надлъжни стени, иззидани от камък и предназначени за по-голяма устойчивост на уличната настилка. От двете страни на улиците са разположени широки тротоари, чийто ниво е по-високо с 30 см от това на уличното платно. Под тротоарите са открити канали, предназначени за отвеждане на дъждовните води. Те са застлани с тухли и стените им са обмазани с хидрофобна замазка. Има и отвори за изтичане на водата в каналите²⁸.

Прокопаването на магистрален водопровод предизвика спасителни разкопки през 1979 г. Тогава беше разкопан сектор от северозападната крепостна стена на Анхиалос, отстояща на около 50 м от прелеза на жп линията на шосето Бургас – Слънчев бряг. Стената е облицована с големи квадрати от андезитен туф от вътрешната и външната страна и има широчина 2.80 м. (*Обр. 12*). Между квадратите пространството е запълнено с розов хоросан. Разкрити бяха основите на една кула и беше установено, че крепостната стена има мощни контрафорси с дължина 1.5 м от вътрешната страна. Една малка находка от монети на Юстин I и Юстиниан (525 -567 г) красноречиво говори за тези събития. Последната монета в нея датира от средата на VI в. Находката беше открита точно върху разрушената северозападна крепостна стена (*Обр. 13*). Писмени извори разказват как аварския хаган си присвоил едно пурпурно наметало, открито в една къща на превзетия град. След това победителят отишъл да отдъхне в древните Акве Калиде (Бургаските минерални бани) и едно от забавленията му било да се прави на византийски император, обвит в дрехата на тези, които се раждали в пурпурната стая двореца и носели пурпурни парадни дрехи²⁹.

При спасителните разкопки се натъкнахме на една улица изградена по същия начин като разкритите улици при редовните разкопки. Натъкнахме се и на голям склад от късноантични амфори, които може би са запълвали голямо помещение (*Обр. 14*). В изкопа за водопровод имаше и солидни стени от представителни обществени сгради и на много места се натъкнахме на средновековни гробове.

²⁷ *Decumanus maximus* – Главната улица с направление Изток – Запад.

²⁸ Лазаров, М. Античният Анхиало, 27

²⁹ Пак там, 40

Косвено соказателство, че старото градище не е било вече обитавано през средновековието. През 80-те години на XX в. спасителните разкопки бяха продиктувани от предствоящо строителство. Беше разкрита пещ за керамика и основите на няколко сгради. Натъкнахме се и на основите на югозападната крепостна стена пред портата на тогавашния склад на Вторични суровини. В некропола през 70-те години бяха открити две корита от саркофази от андезитен туф, използвани вторично през късната античност многократно, поставени с дъното на горе. В късата страна на единия имаше правоъгълен отвор и се откриха три скелета и монети от IV в, а отворът на другия беше пробит стихийно в дългата страна и в него имаше само три скелена. Този сектор от некропола на Анхиалос се намира пред входа на поморийското военно поделение, недалече от Винзавода. В друг сектор на некропола, недалече от Куполната гробница, източно от нея през 1973 г. беше разкрито погребение на жена със златни обеци, гривни от бронзова тел и бронзова монета на Септимий Север, сечена в Анхиалос. Далече от това погребение през 80-те години на XX век беше открита засводена гробница с геометрична стенна украса и монета на Деултум³⁰.

Богатата антична история на Анхиалос, неговата забележителна куполна гробница-мавзолей, функционираше между II и IV век след Хр. и златото на Лесескепра и днес естествено са забележителни и важни. Но не по-маловажно е обстоятелството, че името „Анхиалос” е влязло в поезията на Публий Овидий Назон още през второто десетилетие на I в. след Хр. В края на 8 г. след Хр. Анхиалос явно е бил кратковременно убежище на поета-изгнаник. На границата на XIX и XX век тук за кратко се подвизава и българският поет Пейо Яворов. Първият, освен Анхиалос, е обезсмъртил и любимата си Корина, а вторият е възпял черноморската гъркиня Калиопа. Само първите две букви на двете им вдъхновителки съвпадат. Но преди всичко Анхиалос кънти в поезията на двамата гении. И това щастливо съвпадение ни тласка към мисълта, че не може да се разбере, къде живеят чудесата – в поезията, или в живата история, която блика от древните паметници.

След бляскавата антична история идва не по-малко значимото за Анхиалос средновековие. В средата на VI век, както отбелязах, Анхиалос е бил разрушен при славяно-аварските нашествия.

³⁰ Бонева-Паские, И. Гробница със стенописи от Анхиалос. – Археология, XXXVII, 1995, кн. 4, 37-42.

През VIII век Анхиалос е пострадал или от ново варварско нашествие или, или от природно бедствие и в 784 г. императрица Ирина го преместила на ново място³¹.

От този период в Палеокастро се открива керамика, типична за първата българска столица Плиска и това е съвсем естествено, защото се знае, че през 707 г. император Юстиниан II бил победен от хан Тервел. По-късно през 812 г. градът е бил превзет от хан Крум и заедно с цяла днешна Югоизточна България е влязъл в пределите на Първо българско царство. Изворите го споменават отново в 917 г. във връзка с битката при река Ахелой. През средновековието градът вече се е намирал на естествено защитения полуостров и тук е открито златно съкровище, заровено през 1366 г. по време на черноморския поход на зеления граф Амедей Савойски. На южния бряг са запазени части от средновековната крепостна стена³².

За соларството обаче липсват средновековни извори. През 1453 г. буквално седмици преди падането на Константинопол заедно с цялото Южно Черноморие Анхиало пада под игото на турците³³.

Към първите десетилетия на робството се отнася един изключително важен писмен документ, който изцяло се отнася до соларството в Анхиалос. Този документ беше публикуван от покойната Бистра Цветкова и нейния учител по османистика Никола Попов³⁴. Това е регистър от 1498 г. за облагане с данък исакке на соларите в Анхиалските солници. Този документ представлява косвено доказателство, че през XV век турците са заварили тук процъфтяващо соларство, което сигурно датира от хилядолетия. Начинът на добиване на сол, който в специализираната литература се нарича „анхиалски“, сигурно е бил открит от най-древните му жители още през праисторическата епоха. Можем да предположим, че през тези далечни времена солта е струвала колкото златото, защото в някои райони на Стария свят този продукт дори е играел ролята на разменно средство и всичко се оценявало в късчета сол с определена форма. Ето как Константин Иречек описва „анхиалския начин“ на добиване на сол в края на XIX век:

³¹ **Гюзелев, В.** Средновековният Анхиало (VI – XV век). - История на Поморие. Част първа. Анхиалос от Древността до Освобождението. Поморие, 2000, 43-76.

³² **Карайотов, И.** Съкровище от перпери на Палеолозите от Поморие. – Нумизматика, 2, 1-4.

³³ **Гюзелев, В.** Средновековният Анхиало (VI – XV век), 61

³⁴ **Цветкова, Б.,Н. Попов.** Нови данни за соларството по Южното Черноморие. – ИМЮИБ V, 1982, 89-131; **Цветкова, Б.,Н. Попов.** Соларството по българското южно Черноморие. Показалец на географските имена. – ИМЮИБ VI, 1983, 49-54

*„Главната забележителност на днешно Анхиало са солниците. Солта е държавно право, но самите солници са притежание на населението. Водата от лагуната, която казват, била много плитка, се прекарва с дървени улеи в „тигани“ и от тях се впуска в 6 800 малки, четириъгълни, около 3 – 4 квадратни метра големи солници, заградени с дебели греди, и там от слънчевата топлина се изпарява, от което, разбира се, се разпространява страшна миризма. Кората се образува на повърхността, постоянно се прехвърля с лопати, докато водата в „тиганите“ съвършено се изпари. След това добитата сол в доста нечисто състояние се събира на купове с бял или пепеляв цвят. Единичните части на тези солници имат особени гръцки имена (**Палаодромос**, **Акти**, **Деси**, **Хониати**), или турски (**Махалас**, **Киоски**). Цената на една солница според местоположението е 3 – 15 златни турски лири. Жителите твърдят, че това не е сол от обикновената морска вода, но че на дъното на езерото се намират някакви особени солни извори, което, разбира се, е заблуждение”³⁵.*

Названието „Палаодромос“, цитирано от Иречек, доказва, че още в края на XIX век в Анхиалос са имали съзнанието, че солниците лежат върху развалините на стар град, защото тази дума означава „стар път“. Можем да предположим, че при работа в солниците, наречени Палаодромо, соларите са се натъквали на каменни плочи от стара градска улица.

Пак според Константин Иречек в края на XIX век солниците давали 900 000 „кила“ при добри години. За времето това е огромно количество и се равнява на около 34 хиляди тона. Като имаме предвид примитивния и трудоемък начин на производство, който сигурно е с паметивековна древност, можем да предположим, че тази производителност датира от хилядолетия. Потвърждение намираме и в цитирания данъчен регистър от 1498 г. В него педантичният турски бирник изброява 94 домакинства, които се облагали с пълен размер на данъка и 19 домакинства на вдовици с редуцирана такса. Първите били облагани с 25 акчета, а вторите със 7. Разликата е внушителна и в съвременен аспект би могла да се даде за пример на финансовите органи, които продължават да облагат овдовялата ни култура като пълноценна стопанска единица.

В данъчния регистър на анхиалските солари те са разделени на „стари“ и „нови“. Всички имена в тях са християнски. Само един Али Рузгяр прави изключение, но по всичко изглежда и той е от християнски произход. Въз основа на имената е много трудно да се прецени кои от лицата са с гръцко самосъзнание и кои с българско. Някои имена обаче

³⁵ **Иречек, К.** Пътувания по България. София, 1974, 851-852

като Транос и Добромир са типично български и съвършено очевидно имат славянски корени. Останалите: Никола, Никифор, Георги и др. са типични за целия православен свят и от тях може да се направи изводът, че населението на Анхиало в края на XV век е било изцяло християнско. Нещо повече: голяма част от изброените личности са наречени с благородническата за онова време титла „папа“, което означава, че произхождат от семейства на християнски свещеници. В Месемврия и Анхиало през XV век са живеели знатни византийци от рода Кантакузин. Известен е надгробният надпис на Матаиса Кантакузина от 1441 г., открит в Месемврия, а с Анхиало е свързано името на Михаил Кантакузин, който живял през XVI век. Той бил приятел на великия везир и турците с респект го наричали „Шейтаноглу“ (дяволски син). Михаил бил наемател на солници в Анхиало и Влашко, занимавал се и с друга предприемаческа дейност и това му носело големи богатства. Освен палат в Цариград Кантакузин притежавал огромен сарай в Анхиало. Съперниците му от Влашко обаче го наклеветили пред султана и този богат предприемач на солници бил обесен по заповед на султана на 3 март 1578 г.³⁶ От рода Кантакузиновци произхождат няколко влашки и молдавски князе. До края на XIX век анхиалци пазели спомена за този велик род и дори пеели песен за своя именит съгражданин Михаил Кантакузин.

В горното течение на река Хаджиика в землищата на селета Руен и преображенци съществува топонимът „туз йолу“ („пътя на солта“). С него явно се е обозначавал пътят, който тръгвал от Анхиало и по долината на Хаджийка и Айтоския проход достигал до долината на Камчия и областите на север от Източния Балкан. Всъщност от Анхиало са започвали много „пътища на солта“. Към вътрешността водел древния път Анхиало – Кабиле (тракийски град при Ямбол), през днешния Дюлински проход се пътувало за Марцианопол (Река Девня) и първата пътна станция се намира близо до Парой. Голяма роля от дълбока древност играел и крайбрежният път към Месемврия на север и към Аполония на юг. Сигурни сме, че по тези транспортни артерии, а също и по море анхиалската сол е достигала далечни земи. Това най-добре е илюстрирано от дневника, който следва списъка на анхиалските солари от 1498 г.

Този дневник е предшестван от един списък на жителите на всички дамакинства в дванадесетте махали на Агатополис (Ахтопол) и на селата в едноименния зиамет. В дневника най-напред се фиксира селището, денят от седмицата и датата. После се изброяват групите на

³⁶ Грозданова, Е. Османско господство. – В: История на Поморие. Част първа. Анхиалос от Древността до Освобождението. Поморие, 2000, 77-122.

превозвачите на анхиалска сол и количеството, което товарят. Ето един цитат от публикацията на Бистра Цветкова и Никола Попов в „Известия на музеите от Югоизточва България”, Т. V, 1982, с. 89-131:

„Град Айдос

Сряда, 6 октомври§ Алекси – син на Арап, чували – 8 – 145, Георги – син на Тодор, чували 8, с остатък, Коста – син на Кондил – 8 с остатък, Тодор Чанджи, чували 8 с остатък, Михал – син на Каджура, чували 8 – 145, Коста – син на Калата, чували 8 с остатък.

Всички коли – 7, чували 56. Остатък – чували 6, акчета 20”³⁷

Това педантично водене на дневника, оцелял до наши дни, е неоспоримо доказателство за големия капацитет на Анхиалските солници. В дневника е отразено, че по море е изпращана сол за Мидия и Истанбул, а по суша чак до София. Споменават се групи керванджии от Стара и Нова Загора, от Ямбол, Пловдив, Хасково, Лозенград и Димотика. Често се срещат имената на Карнобат, Казанлък, Провадия и др. Изброяват се стотици села, като се споменава и съответната нахия, където са разположени. Заслужава да отбележим село Атанас (квартал „Изгрев на Бургас), което тогава попадало в нахията на град Русокастро.

Накрая трябва да отбележим, че благодарение на анхиалската сол и прилежанието на турския чиновник до нас е достигнала цяла една енциклопедия по историческа география. Защото всяко кътче от близките и далечните до Анхиало селища се е нуждаело от сол, а соларите от този град и собствениците на солниците са имали нужда от широки контакти, за да пласират резултатите от своя тежък и уморителен, но доходоносен труд. Държавните чиновници на турската империя, както се вижда от документа, твърде рано са сложили ръка върху доходите на анхиалци и всъщност върху цялата рая от вътрешността, защото бирниците през онези далечни времена са били изключително стриктни при облагането на данъкоплатците. Без да са особено стриктни данъчните чиновници действат и в наши дни. Слава Богу и анхиалската сол е достигнала до нас и това дава възможност да се възроди солодобивът, за да посолим с нея безсолния стопански живот на днешна България.

³⁷ Цветкова, Б., Н. Попов. Нови данни за соларството по Южното Черноморие. – ИМЮИБ V, 1982, 89-131

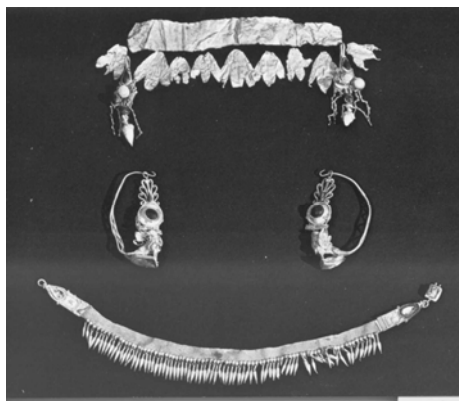
Обр.1 Статуя на Овидий пре
Археологическия музей в Констанца,
древния Томис.

Обр.2 Каменна котва с форма на гири и
човешко лице от Поморие.

Обр.3 Надписът от Истрия, в който
за първи път се споменава Анхиалос

Обр.4 Златните бижута на Лесескепра.

Обр.5 Ритуалната купичка, открита сред магическите глинени предмети в погребението на Лесескепра.

Обр.6 Релеф на Аполон с посветителен надпис от Авлудзенес, син на Авлудзенес.

Обр.7 Постапката за статуя на бог Дионис с надписа на Гайос Юлиос Аполониос, син на Ентайкентос.

а

б

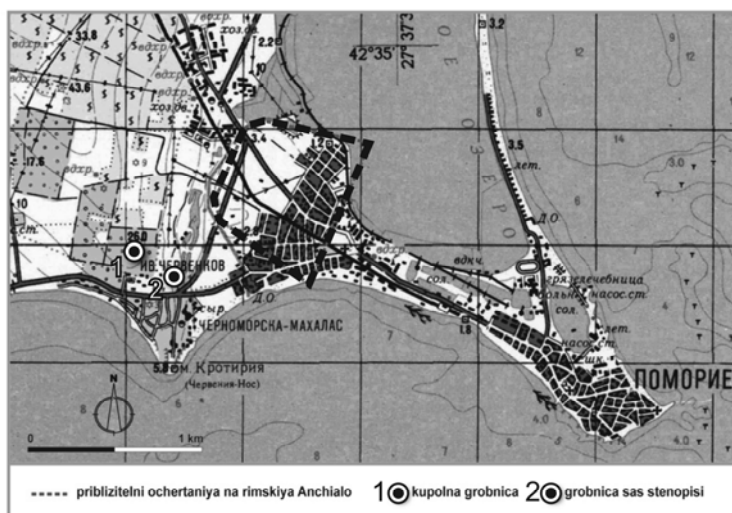
Обр. 8 а и б Монета на Септимий Север с високите стени на Анхиаλος и Кораб.

Обр. 9 Анхиалска монета на Каракала с изображение на платноход

Обр. 10 Рядък Анхиалски медальон на Гордиан III. На опакото е изобразена битката между Херакъл и амазонската царкиня Иполита.

Обр. 11 Карта с разположението на древния Анхиалос.

Точните науки в средновековната християнска архитектура

Стела Дончева

Sciences in the medieval Christian architecture

Stella Doncheva

Abstract: *My personal observation of mathematic and geometric relationships mainly in constructions of the temples of the early Middle Ages show mastery and application of both principles of proportionality and modular principals. Geometric constructions and numerical relationships derived from the facilities plan, based on the offered sample size reproductions of some of these buildings. Individual parts are multiples of the source size adopted for unit loading combinations of origin of all other elements.*

In the study of design relations of the Bulgarian medieval churches observed similarity in the principles of the constructed, expressed in similar geometric system (based on the width of the naos). The most common geometric proportion is the golden section (ie division of the segment in the middle and final terms). Permanent proportion of this system forms a downward or upward progression that links together all the elements of the building - the largest to the smaller. In demonstrating geometric expression of irrational and complex relationship seemingly built to reach the system squares and circles that appear to be using a compass or a rope with two pins. The main unit was a little elbow, which is received by the large elbow . Proportional module is under construction inside width in terms of which are expressed in simple numbers the key elements of the building. This architectural space is included in the architectural volume and proportion – in harmony.

Когато човек се загледа в останките от монументалните градежи на българското средновековие, не може да не забележи точната ориентация спрямо трите пространствени оси и хармоничното съчетание на отделните съставни части. Това се наблюдава както при запазените само в основи сгради от времето на Първото българско царство, така и в по-късните постройки, част от които са достигнали до

наши дни в цялост. Строителството на всяко едно съоръжение съвсем не е проста и лесна работа. За неговото прецизно и точно изпълнение са необходими немалко познания не само по отношение на начина на градеж. В основата на една хармонично оразмерена сграда стоят на първо място важни принципи и отношения в областта на аритметиката и геометрията, които подкрепени от някои традиционни астрономически познания дават облика на завършената постройка. В най-пълна форма тези умения намират израз в храмовата архитектура.

В настоящата работа ще се опитам да очертая границите на тяхната проява с примери от практическото им приложение и да опровергая широко разпространеното мнение, че традициите на хармонично оразмерените сгради умират с края на Античността. Свидетелствата за теоретичните познания и практическите умения на средновековните български строители са много, но тук ще посоча само някои по-значими от тях, които ясно илюстрират казаното.

Личните ми наблюдения над математическите зависимости и геометричните отношения предимно в градежите на храмовете от ранното средновековие, а впоследствие и над по-късния период, показват съвършеното овладяване и приложение едновременно на принципите на пропорционалността и модулните отношения¹. Геометричните построения и числените зависимости произлизат от плана на съоръженията, въз основа на които са предложени примерни възстановки на обема на някои от тези постройки.² Отделните конструктивни елементи са кратни на изходен размер, приет за оразмерителна единица, от който произхождат всички останали елементи. Изходният размер е ширината на наоса при базиликите, която пък се явява страна на подкуполния квадрат при кръстополните храмове. (*Обр. 1*), (*Обр. 2*)

Проектирането по модулната система води своето начало още от Античността, когато Витрувий излага теоретичните си постановки, основани на простите цели числа. Според тях при модулната система се пропорционира и оразмерява с предварително избран елемент от цялото по отношение на който останалите части са кратни отношения, изразени с прости числа. Така пропорцията има модул и мярка във всяко произведение в отношение на част към цяло. Върху него се основава цялата съразмерност, наречена от Витрувий *commodulatio*.³

¹ Дончева, С. Базиликите в Първото българско царство. Архитектурен облик. Антос, 2003.

² Дончева, С. Кръстополните църкви в Първото българско царство. В. Търново, 2008.

³ Витрувий. Десять книг об архителтуре. М., 1936, кн. III, 43.

При изследването на оразмерителните отношения на храмовете от българското средновековие се наблюдава сходство в принципите на построения, изразяващо се в подобна геометрична система (на основата на ширината на наоса). Най-често срещаната геометрична пропорция е на златното сечение (т.е. деление на отрязък в средно и крайно отношение).⁴ (**Обр. 3**). Когато се говори за златно сечение, най-често се има предвид хармоничното съотношение на височината към широчината или съотношението на последователни отсечки, разположени на една права в зависимост според „златната“ редица от числа. Изразът „златно сечение“ е въведен от Леонардо през XV в., но самата „златна редица“ става известна през 1202 г., когато за първи път е публикувана от италианския математик Леонардо Пизански, наречен Фибоначи в неговата „Книга за смятането“. Почти две хиляди години преди това златното сечение е известно на Питагор и учениците му, като „деление в средно и крайно отношение“, докато египетският триъгълник с неговото „златно сечение“ е известен още от Древния Египет.⁵

Сградата, в която отношението на височината към широчината или отношението между височините на отделните надстройки-етажи се намира в „златна редица“, изглежда хармонично. (**Обр. 4**). Така хармонично изглежда и човек, в когото също се намират пропорциите на златното сечение. Дори спиралата може да се построи в пълно съответствие със златното сечение. (**Обр. 5**) Очевидно всичко в света се подчинява на златното правило. Всяко неспазване на това правило води до нарушаване на природните и космически закони и внася дисхармония в околното пространство.

Постоянната пропорция на тази система образува низходяща или възходяща прогресия, която свързва в едно всички елементи на зданието – от най-големите до най-малките. Ако цялото се раздели постепенно по златното сечение се получава намаляваща прогресия с множител $g = 0,618$, при което $M^0 = 1,000$; $M^1 = 0,618$; $M^2 = 0,382$; $M^3 = 0,236$; и т.н., а ако към цялото си прибавя последователно по-голямата част се получава възходяща прогресия с множител $1/g = 1,618$, при което $M^0 = 1,000$; $M^1 = 1,618$; $M^2 = 2,618$; $M^3 = 4,234$ и т.н. (**Обр. 6**), (**Обр. 7**).

⁴ Под златно сечение в математиката се разбира разделението на отсечка на две неравни части, по-голямата от които е средно пропорционална между цялата отсечка и по-малката част.

⁵ **Бабанин, В.** Тайните на великите пирамиди. С., 2004, 65; **Петров, П.** Короната на Изида. С., 1994, 19.

Тези прогресии са в основата и на т. нар. от Г. Грим⁶ “пропорционален мащаб” в златното сечение, който се използва за да се раздели графично едно цяло на пропорционални части.

Според определението: $\frac{a+b}{a} = \frac{b}{a}$ или $1 + \frac{b}{a} = \frac{a}{b}$

Ако обозначим отношението $\frac{a}{b}$ с F , то получаваме уравнението:
 $1 + \frac{1}{F} = F$ или $F^2 - F - 1 = 0$; положителния корен на това уравнение дава
 F

търсеното отношение: $F = \frac{1 + \sqrt{5}}{2} \approx 1,618034 \approx 1,618$, а отрицателните

$$\frac{1}{F} = \frac{2}{\sqrt{5} + 1} = \frac{\sqrt{5} - 1}{2} \approx 0,618.$$

На тези равенства съответстват следните построения. (*Обр. 8*). Освен златното сечение се открива и втора схема на пропорциониране производна от него – “функцията” му. Според И. Жолтовски, ако от низходящата редица от числа по златното сечение: $M^0 = 1,000$; $M^1 = 0,618$; $M^2 = 0,382$; $M^3 = 0,236$ и т.н. се удвои третия член – M^2 и от него се извади M^3 , т.е. $2M^2 - M^3 = 2 \cdot 0,382 - 0,236 = 0,528$ се намира голямата част $F = 0,528$. (*Обр. 9*).

Малката част от “функцията” се изчислява от $M^0 = 1,000$.

$M^0 - F = 1,000 - 0,528 = 0,472$ – малката част $f = 0,472$.

$F:f = 0,528:0,472 = 1,118:1,000$.

Геометричното му построение се свежда до системата от “динамични” правоъгълници. (*Обр. 10*). Отношението на диагонала на правоъгълника, образуван от два квадрата към едната от страните му е $\sqrt{5}:2 = 1,118$ и $1:\sqrt{5} = 0,4472$.

При нагледното геометрично изразяване на ирационалните отношения и сложните на пръв поглед построения се достига до система от квадрати и окръжности, които се очертават с помощта на пергел или въже с две колчета. Едното колче се забива в земята, а с другото се очертават системи от геометрични фигури. За очертаването на точен квадрат, използван за изходна величина при оразмеряването на храма, средновековните строители са ползвали освен питагоровия триъгълник 3:4:5 (*Обр. 11*) и една универсална геометрична система. Тя се изразява в следното: окръжност, описана с помощта на пергел се разделя на 6 равни части от своя радиус. Квадратът се получава, като тези шест равни части се делели на две, в резултат на което се получават 12 равни части. В този квадрат диаметрите се пресичат под прав ъгъл, като образуват кръст, посочващ точните посоки. (*Обр. 12*). Самият кръст е и

⁶ Грим, Д. Пропорционалност в архитектуре. М., 1935; Попов, И. Пропорции в българската архитектура. С., 1955, 52-68.

основния ориентир за посоките и направленията, в които ще се трасира целият план на сградата. Практическото намиране на съотношението между диагонала и страната на квадрата се осъществява с помощта на отличното познаване на пропорциите на човешкото тяло, използвано за създаването на удобни мерни единици. (*Обр. 13*).

Основна единица бил малкият лакът, който се получавал от големият лакът по следният начин:⁷ Големият лакът се разделя на по-малки мерни единици, каквито са пръстите. (*Обр. 14*). Трите пръста (показалец, среден и безименен) се нанасят около 10 пъти върху големият лакът и около 8 пъти върху малкият лакът. Числата 10 и 8, които са питагорови числа – 6, 8, 10 са приети и наложени в практиката. При дължина на големия лакът 45 см, тази мерна единица от три пръста ще бъде равна на 4,5 см, а малкият лакът ще бъде 36 см. Разликата между големият и малкият лакът е 9 см (2 x 4,5 см) или мерната единица от три пръста се нанася два пъти. Съотношението между големия и малкия лакът са поредица от питагоровите числа – 27, 36, 45. Педята (разстоянието от върха на пръстите до края на дланта) се дели на две длани от по 9 см, а деленето на дланта на две – дава мерната единица от три пръста равна на 4,5 см. Най-малката единица от един пръст съответно е равна на 1,5 см. Въз основа на тези зависимости се открива наличието на прости числови отношения като 2:1 (отношение на средния към страничните кораби); 2:3 (отношение на ширината към дължината); 3:4 (отношение на ширината към височината). Основен планировъчен и конструктивен модул при построението е вътрешната ширина по отношение на която се изразяват с прости числа основните елементи на сградата. Така архитектурното пространство се включва в архитектурния обем, а пропорцията – в съразмерността.

През цялото средновековие строителите използват и усъвършенстват уменията и знанията си за еднаквите и подобни триъгълници и за отношенията в квадрата и неговите производни. Познават и телата правоъгълен паралелепипед, цилиндър, конус, пресечен конус, кълбо.⁸ В книгата на К. Костенечки например „Отломки от средновековна космография и география” се застъпва схващането на Питагор за кълбото и кръгът, като най-красиви и съвършени фигури. Там се посочват и символите, използвани за означаване на геометричните фигури, които не се различават много от сега известните. Резултатите от анализите на храмовите постройки доказват многократното приложение на модулната единица, което се изразява в съчетанието на геометрични построения с прости числови отношения.

⁷ Описанието на разделянето на мерните единици е направено по К. Кръстев. Заблудите през вековете. С., 1999, 10.

⁸ Бейков, М. Математическите познания на българите през VII–XIV век. В. Търново, 2004, 80.

Размерът на изходната модулна единица се определя според утвърдената в архитектурната практика стофутова мярка⁹. От избора на стъпката – римска (29,5 см), гръцка (30,8 см) или византийска (31,2 см) приета за оразмерителен модул може да се определи и цялата система, на която е подчинена композиционната постановка на архитектурното съоръжение.

Едновременното приложение на двете оразмерителни системи – геометричната (ирационална) и аритметичната (числова) се обяснява с модулната координация на геометричните съразмерности, когато ирационалните величини се заменят с приближени цели числа. Самите числови отношения получават теоретично осмисляне, доколкото са свързани с хармоничните пропорции. Съвместното прилагане на геометрия и аритметика се основава на факта, че геометричните построения на ирационалните величини с незначителни отклонения могат да бъдат заменени с прости числови отношения. (Обр.15). Тази практика се открива още във вавилонската математика¹⁰, където точното приближение на ирационалната величина $\sqrt{2}$ е представено от цели числа в шестдесетична система - $\sqrt{2} = 1, 24, 51, 10$. Арабският математик Ал-Хорезми (IX в.)¹¹ свободно ползва ирационалните корени като прости числа и предлага да се определят техните величини приблизително. Откритата в древен ръкопис “формула на Сторналоко”¹² също има за цел да преобразува височината на равностранный триъгълник ($\sqrt{3}$) в цяло число делимо на 6, за да определи напречният разрез на Миланската катедрала. Подобна цел има и формулата на Леонардо Пизано (XII в.).

Прави впечатление, че стремежът на средновековния архитект е да се редуцират ирационалните стойности до приемливи цели числа, които да позволяват решение с помощта на просто умножение и деление. Така страните на геометричните фигури – квадрат, триъгълници и техните производни, се измервали с цели стойности спрямо пропорциите на човешкото тяло по посочения по-горе начин. Използваните методи за аритметична трансформация на ирационалните стойности не определят стила, но оказват влияние на хармоничните връзки в цялата композиция и принципите на оразмеряване и построение на средновековните храмове не правят изключение от

⁹ **Афанасьев, К.** От Пантеона Рима до Софии Киевской. – В: Культура и искусство Древней Руси. Т.1, 1976, 141-146.

¹⁰ **Нейгебауер, О.** Точные науки в древности. М., 1968, 83-90; **Кликс, Ф.** Пробуждающиеся мышления. У истоков человеческого интеллекта. М., 1983, 227-229.

¹¹ **Булатов, М.** Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV вв. М., 1978, 44.

¹² **Panofsky, E.** An Explanation of Stornaloco's formula. – Art Bulletin, Vol. 27, 1945, 61-66.

традиционния опит в архитектурната практика. Построението на формите е подчинено на възплъщението на образите, а пропорциите се използват преди всичко за определяне на границите на вътрешното пространство. Главната цел на използвания метод е да се обединят в една пропорционална връзка всички елементи, така че всяка композираща това пространство структура да е единна и подчинена на основна оразмерителна величина. Конструктивните размери на съоръженията се уточняват с помощта на “практическата” геометрия, която служи не само за очертаване на архитектурните форми, но и за определяне на тяхната съразмерност.

Друг съществен момент, освен точното оразмеряване на храма е определянето на неговата пространствена ориентация. Известно е, че тя не е плод на случайност и е строго съблюдувана спрямо някои астрономически зависимости. В късни поеми се споменава, че ориентацията на храма се определя от изгрева в деня на светеца, на когото той е посветен¹³. Има и друга версия, според която ориентацията или по скоро залагането на олтара на изток може да се определи както от изгрева, така и от залеза през този ден. Според някои изследователи, предимно на средновековни храмове в Англия пък, залагането на техните основи е ставало в първите три месеца на лятото, като тук се имат предвид месеците Май, Юни и Юли¹⁴. Сред тях особено предпочитан и уважаван през средните векове е бил месец Май. Който и принцип да е следван, полагането на основите на нов храм е съобразявано с изгрева на слънцето спрямо екватора или по-скоро това, което е известно за него през средните векове.

Изследвания в тази насока продължават да се правят и до днес¹⁵. Според тях се оказва, че ориентацията не винаги съвпада с изгрева на слънцето в деня на честването на светеца, на когото е посветен храма. Известно е, че освен този храмов празник има и други важни празници, които се отбелязват не по-малко тържествено и могат да лежат в основата на ориентацията. Именно с тях съвпада разположението на източната част на постройката. От значение е и положението на хоризонта, което също трябва да бъде прецизно измерено и което не е 0°, а зависи от ландшафта и неговите особености за всяка местност. Трябва да се отчита също и промяната на позицията на изгрева, която според Юлианския календар се изменя на всяко столетие. Направените наблюдения и замервания на различни храмове в Европа показват, че

¹³ **Cave, F.** The Orientation of Churches. – In: The Antiquaries Journal, Vol. XXX, No I, 2, 1950, 48.

¹⁴ Opp. cit. p. 50.

¹⁵ **Benson, H.** Church Orientation and Patronal Festivals. – In: The Antiquaries Journal, Vol. XXXVI, No III, 4, 1956, 206.

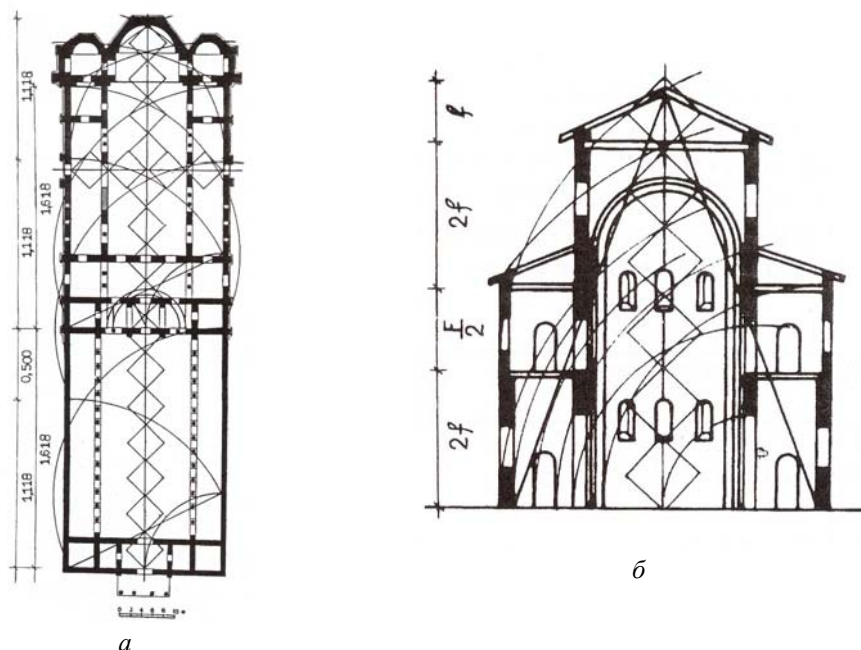
няма строго установена и фиксирана система през средните векове, според която да се ориентират строящите се храмови постройки. Единственото условие, което стриктно се спазва е, олтарът на църквата да се заложи на изток и осите в планировката да следват световните посоки.

Примерите от запазените, преди всичко в основи храмове по българските земи от това време показват незначителни отклонения спрямо световните посоки и може без резерви да се приеме, че тяхното положение следва все пак някакъв конкретен ориентир. Дали това е бил изгрева в деня на храмовия празник или друго значимо събитие от църковната история, като например Христовото Възкресение или почитането на Светия Кръст е трудно да се каже. Най-малкото защото повечето от имената на тези ранни култови постройки не са достигнали до наши дни. А дори и да са известни, историята на този род проучвания показва, че резултатите носят голяма доза субективизъм и е трудно да се превърнат в солидна опора, върху която да се градят фундаментални изводи. Едно е сигурно обаче, че средновековните архитекти са имали достатъчно познания в областта на астрономията и небесните тела, които са прилагали не само в строителството на християнски храмове. Убедителни свидетелства за това се намират в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх, където се казва: „И затова, когато видим едно от тези неща – Слънцето, че веднъж отива към северните страни, друг път към южните, а понякога ходи посред небето. Луната, че расте и намалява, и звездите, че изгряват и залязват в своите часове, като означават времето за жътва и за сеитба и за пътуващите по вода известяват буря и затишие – всичко това като виждаме, господарю мой, възхваляваме твореца, който е създал такива блага, та чрез видимите неща да отидем към невидимите.”¹⁶

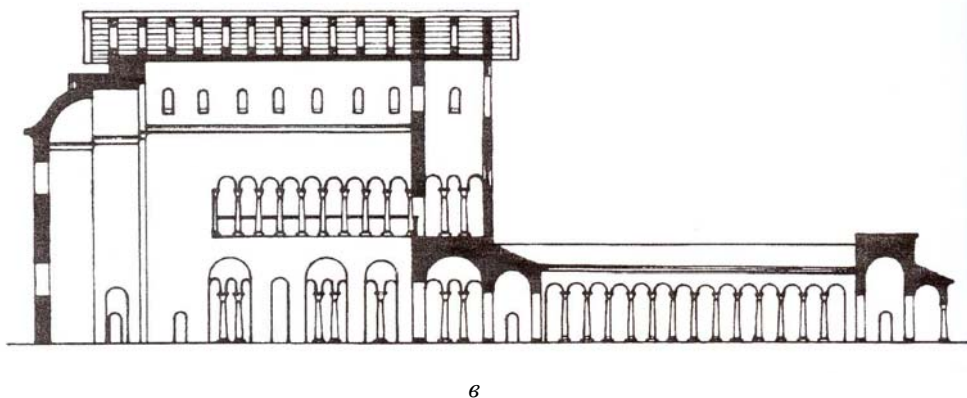
Направените накратко наблюдения по убедителен начин доказват наличието на солидна теоретична основа от страна на средновековните архитекти и строители в областта на точните науки. И това е само една малка част от примерите, които могат да бъдат приведени. Тук не са засегнати въпроси, свързани например с различните методи и уреди за пресмятане и чертане, мерките за тежести и обеми, буквените и числови обозначения и много други, изследването на които изисква специално внимание и немалък обем посветени на него страници. Без съмнение, то само ще потвърди високото ниво на интелектуалните занимания в средновековната общност, макар и сред отбрани негови членове. Предвид на това няма да бъде пресилено ако се каже, че началото на

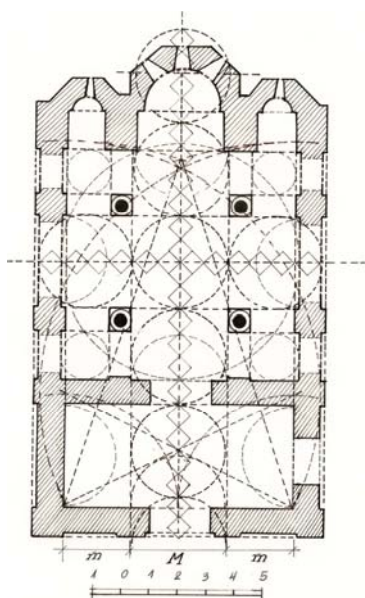
¹⁶ Динеков, П., К. Кунев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, 75.

съвременната наука трябва да се търси именно в тези отминали векове, които никак не могат да се нарекат „тъмни и безпросветни”, поне що се отнася до културата в Средновековна България и цяла Югоизточна Европа. Бъдещите проучвания в тази насока само ще допринесат за утвърждаването на това мнение.

Обр. 1. Голямата базилика в Плиска.
(реконструкция по С. Дончева); а – план на основите;
б – напречен разрез; в – надлъжен разрез

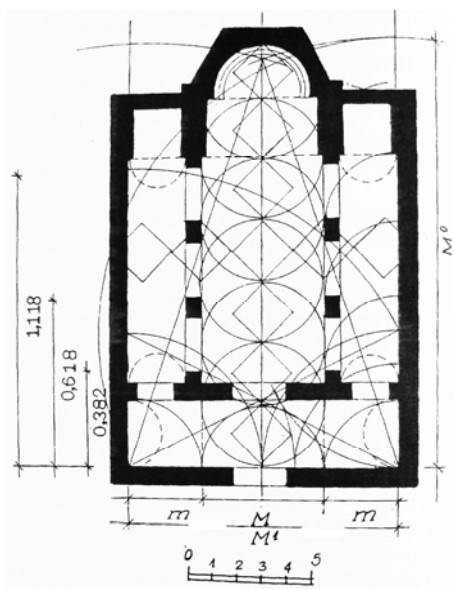

а

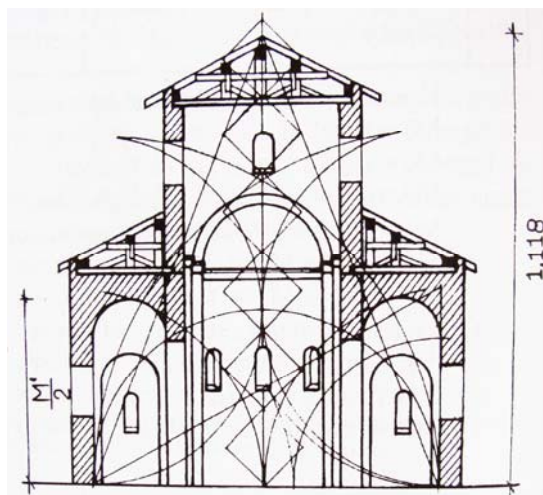

б

Обр. 2. Църква в м. Селище, Преслав (на Мостич). (реконструкция по С. Дончева).
а – план на основите; б – аксонометрия

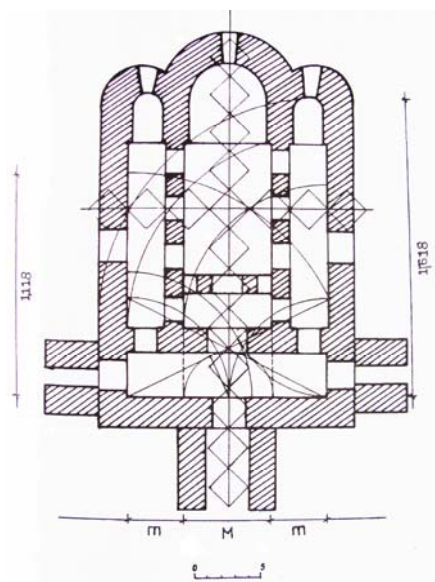

а

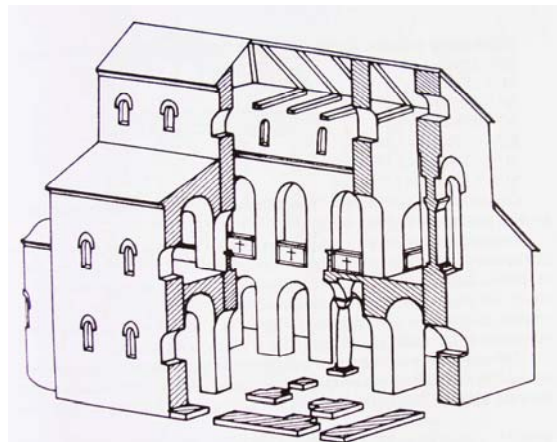

б

Обр. 3. Типова базилика в Плиска. (реконструкция по С. Дончева).
а – план на основите; б – напречен разрез

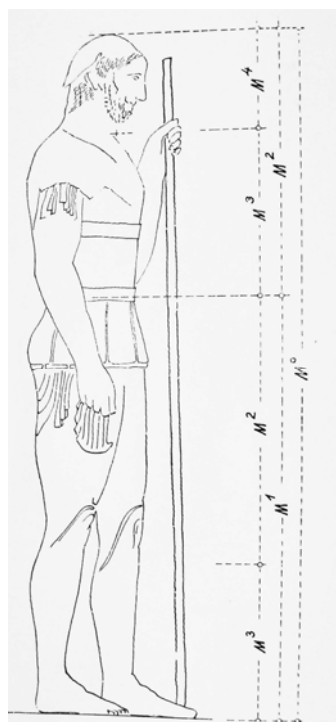

а

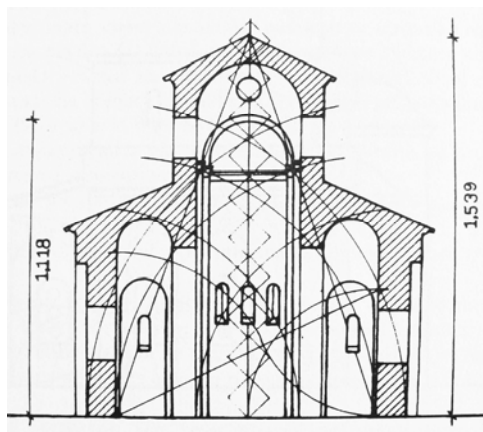
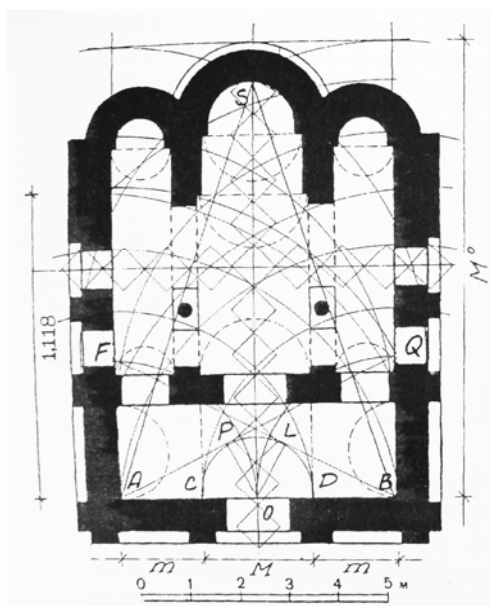

б

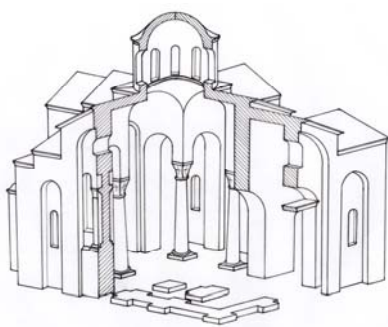
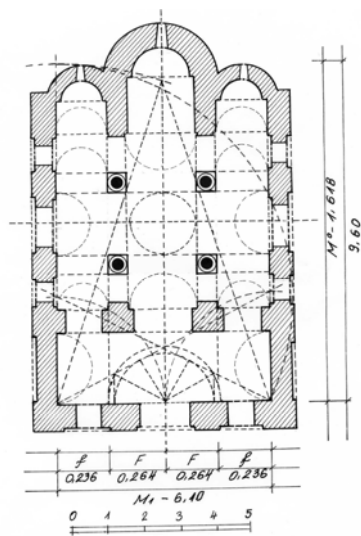
Обр. 4. Базилика в м. Гебе клисе, Преслав. (реконструкция по С. Дончева).
а – план на основите; б – аксонометрия

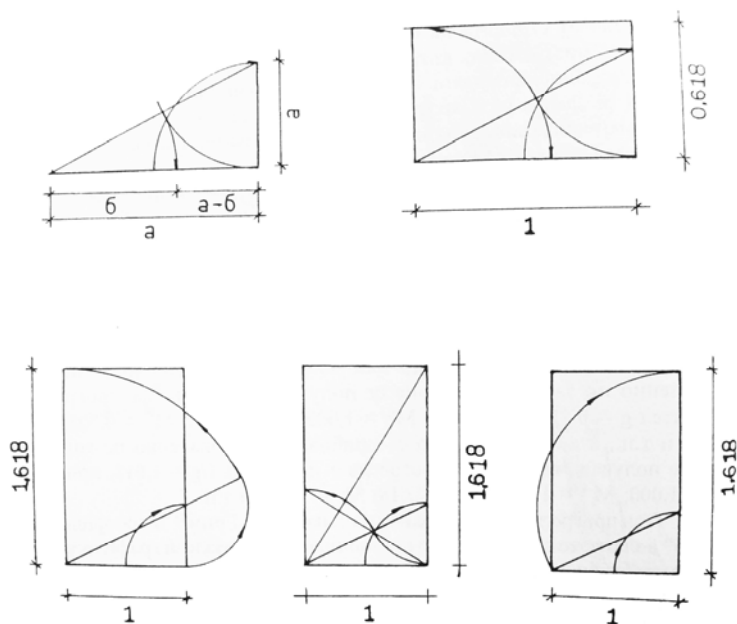
Обр. 5. Релеф на воин. VI в.пр.Хр.

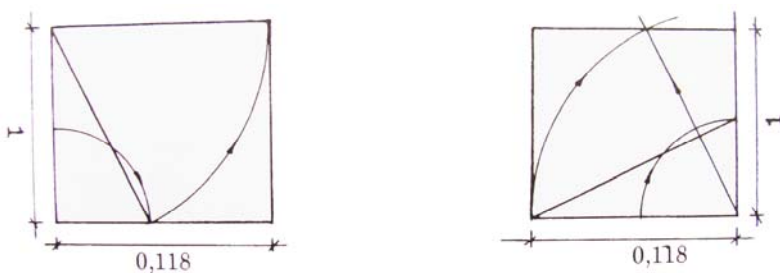
Обр. 6. Базилика No 8 в Плиска. (реконструкция по С. Дончева).
а – план на основите; б – напречен разрез

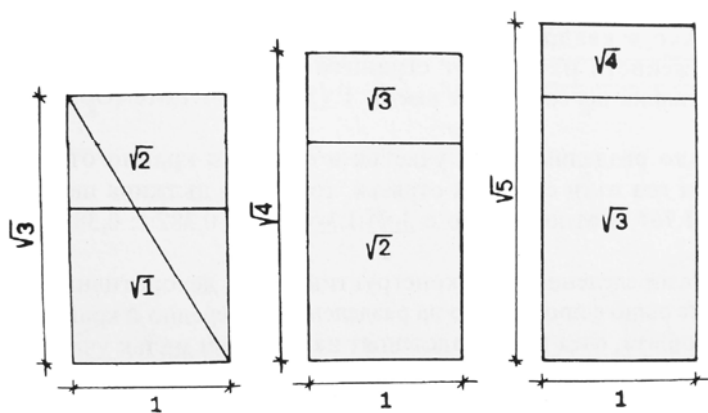
Обр. 7. Църква No 2 в м. Аврадака, Преслав. (реконструкция по С. Дончева).
а – план на основите; б – фасада; в – аксонометрия

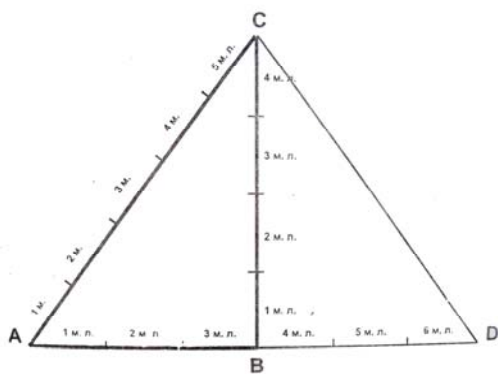
Обр. 8. Построение на златното сечение.

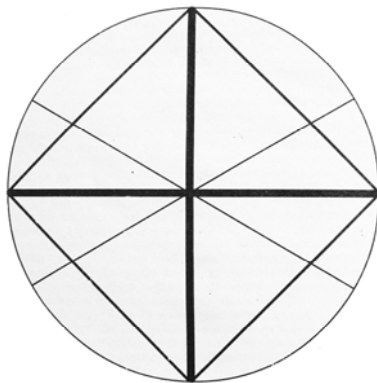
Обр. 9. Построение на „функцията“ на златното сечение.

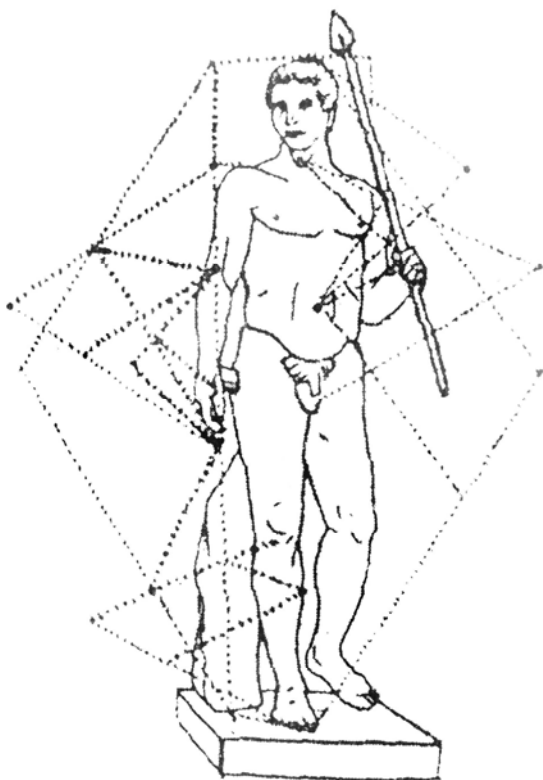
Обр. 10. Динамична система от правоъгълници.

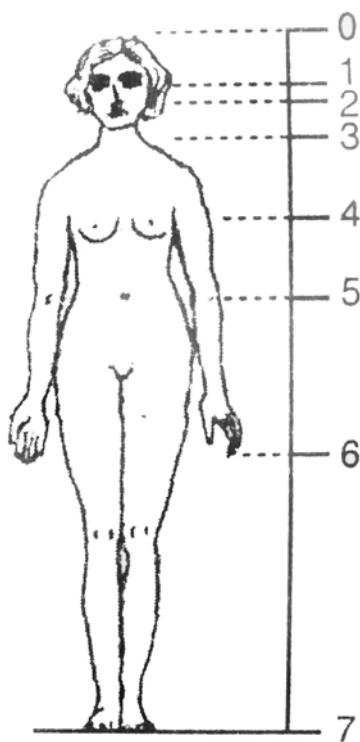
Обр. 11. Питагоров (египетски) триъгълник – 3:4:5.

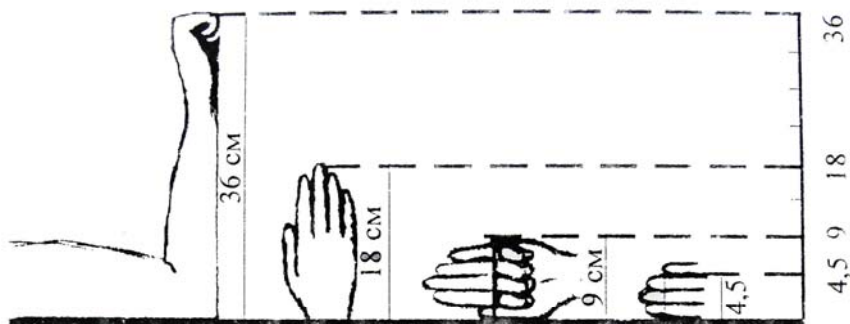

Обр. 12. Построение на основния квадрат.

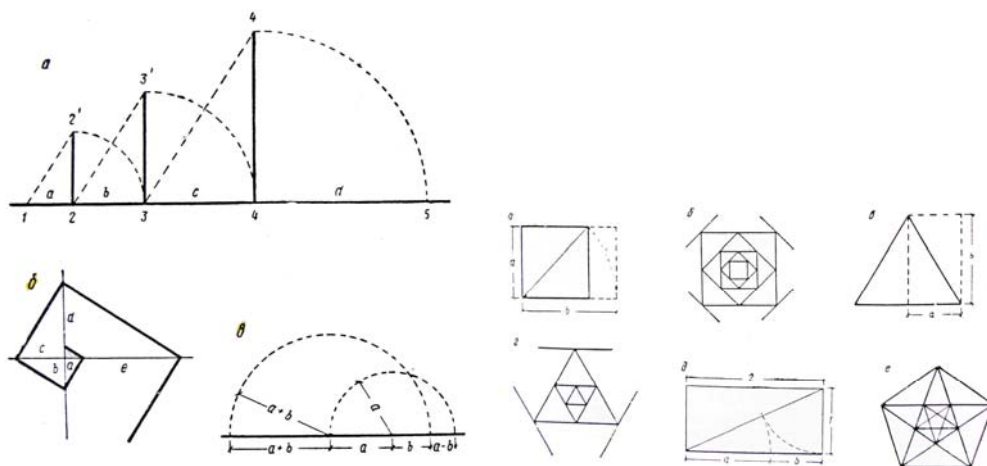
Обр. 13. Пропорции в човешкото тяло.

малък пръст	— 0,5 см		
голям пръст	— 1,5 см		= 3 малки пръста
три пръста	— 4,5 см		= 3 големи пръста
длан	— 9 см	= 2 x 3 пръста	= 6 големи пръста
педя	— 18 см	= 2 длани	= 12 големи пръста
малък лакът	— 36 см	= 2 педи	= 24 големи пръста
голям лакът	— 45 см		= 30 големи пръста

Обр. 14. Графична система въз основа на малкия лакът.

Обр. 15. Построения на ирационални отношения с прости геометрически закономерности.

Развитие и роля на българското образование през Средновековието

Тодор Петров

Development and Role of Bulgarian education in the Middle Ages

Todor Petrov

Abstract: *The article "Development and Role of Bulgarian education in the Middle Ages" is an overview of the processes and phenomena in which the Bulgarian education was developed. Middle Ages is a historical period during which the Bulgarian state was founded, and education emerged as a natural process of development of the Bulgarian nation. The paper consistently examines the occurrence, distribution and functions of the Bulgarian education. Particular attention is paid to the creation of the Slavic alphabet and the adoption of Christianity as the official religion - processes that characterize and rationalize its existence. It presents significant individuals who contributed to the existence and activities of the Bulgarian educational centers in the era of the First Bulgarian Empire, Byzantine rule and Second Bulgarian State.*

Българското образование и неговите развитие и роля в историята на българския народ имат огромно значение за всички обществени дейности – възпитание, ограмотяване, изграждане на навици и чувство за национална и религиозна принадлежност от една страна и създаване на материалната и битова култура от друга – архитектура, занаятчийство, художествено и приложно творчество. Процесите, в които се зараждат тези явления, са разгледани през годините от множество изследователи в отделни статии и студии, базирани на отделни археологически и книжовни паметници, или в цялостни монографии като: „История на българското образование” на Н.Чакъров и Ж. Атанасов, издадена в София през 1967г., както и други по-съвременни издания – „История на педагогиката” с автори М. Люлюшев, Й. Колев и др.- В.Търново, 1996г., „История на педагогиката и българското образование” на същия авторски колектив - София, 1998 г., „История на българското образование” на Пл. Радев - Пловдив, 2003г., „История на педагогиката и българското образование” с автори Й. Колев, В. Атанасова и Н. Витанова - Шумен, 2005г., „История на

българското образование” на Н. Филипова – Благоевград, 2007г. Пл. Радев в съавторство с Ал. Александрова издава и „История на образованието” в четири тома през 2009 г.

Настоящата статия има обзореен характер върху проблематиката, като се базира на изброените трудове и изследвания. Тя има за цел да разгледа условията, в които се заражда и развива българското образование, както и да хвърли нова светлина върху неговата решаваща роля във формирането и развоя на старобългарската духовно-просветна и художествено-занаятчийска култура.

Образованието в историята на един народ възниква едновременно с възникването на самия народ. То се заражда в процесите на всички обществени дейности, характерни за епохата – земеделие и скотовъдство, лов и стрелба с лък, езда, самозащита, богослужение, художествени и приложни изкуства, държавническо и военно дело. Това образование има за цел да подготви децата за техния обществено-трудов, религиозен и военнополитически живот в зависимост от техния социален произход и обществена позиция. Възрастните предават на децата опита и знанията, научени от своите бащи и деди. Значителна роля за това предаване играе не само амбицията на възрастните за предаване на своя житейски опит, но и естествената наклонност на подрастващите да подражават на възрастните.

Съществени условия за възникване на образованието през Средновековието са значителното развитие на строителството и занаятите, създаването на държавно ръководство и родова аристокрация, заинтересовани от възпитателното въздействие в определена насока, и наличието на писменост и книжнина, чрез които пръснатото идейно богатство сред населението да се съсредоточи у определени групи и лица чрез неговото записване, разпространяване и съхраняване.

Можем да говорим за поява на образованието по днешните българските земи още при формирането на българската държава. Децата на древните славяни и прабългарите се възпитават в своите родове и семейства, като това е естествено продиктувано от духа на епохата. Под надзора и при съдействието на възрастните те усвояват трудовите навици, езика, религиозните и културни схващания, войнските умения, както и всички приети начини на поведение в тогавашното общество. Налице са силно разделение по полов и съсловен признак. Ясно е разграничено образованието, получавано от момчетата и момичетата. Момчетата са обучавани да бъдат преди всичко войни и ездачи, а според прослойката си - земеделци и животновъди, строители и занаятчийи, шамани и лечители, а след

приемането на християнството и въвеждането на славянската писменост - духовници, книжовници и монаси. От момичетата се очаква да бъдат майки, да се грижат за своя дом и своето семейство, участвайки в земеделието и животновъдството и обработвайки придобивките от тях. С получените суровини момичето се учи да таче платове, да преде, плете и шие, да приготвя храна. Не по-маловажни са и задълженията им в областта на природната медицина и съхранението и предаването на устното и приложно народно творчество. След християнизацията по българските земи и най-вече в късното Средновековие възникват и девически манастири, където момичета и жени биват посвещавани в тайнствата на православие и съпътстващата го грамотност.

През езическия период основната маса от населението се състои от дребни селски собственици, обединени в общини и родове, които владеят общо част от земята. Налице е и военно-племенна аристокрация - славянска и прабългарска, чиито представители притежават големи имения и значително богатство, състоящо се от добитък, златни и сребърни монети, накити и съдове. Тази аристокрация раздава земите си за обработване под аренда на селяните, а в много случаи възлага домашната работа и на роби – военнопленници, които в някои случаи са грамотни и образовани носители на развита култура като византийската. Това прави възможно съществуването на хора, които да се запознаят и посветят на книжовна и просветна дейност.

Икономическата и религиозната организация на обществото във всяка средновековна страна е базата, върху която възниква образованието. То се поражда като функция, чрез която управляващата аристокрация предава на подрастващите основните положения на своя мироглед, за да формира у тях поведение съобразно своите интереси. Подобен произход имат и първите български училища, възникнали в условията на приемането за официална държавна доктрина на християнството и славянския писмен и говорим език.

Те възникват като органи на държавното управление в християнизираната българска държава, за да се наложат и станат основа на българската народност и държавност.

От друга страна, още преди официалното приемане на християнството у нас през 864 г. има стегната държавна организация, чрез която може да се действа организирано върху населението. Чрез държавното ръководство управляващата военно-политическа и езическо-религиозна аристокрация влияе върху идейното развитие и формиране на населението.

Друга основна предпоставка за появата на българското училище е създаването на славянска писменост и книжнина. Докато българите и

славяните са си служили с „*черти и резки*“¹, не би могло да съществува организирано образование и училища. Доказано е, че още през езическия период двата основни етноса, населяващи българската държава – прабългари и славяни, са разполагали със своя система от писмени знаци и символи. Тези писмени знаци науката определя като руническа писменост², подобна на тази, използвана у западноевропейските народи. Доказателство за наличието и са многобройните археологически находки от метал, камък или глина, върху които руните са засвидетелствани. (*фиг. 1*) Въпреки това тази писменост остава неразвита и не се налага в общественно-политическите отношения. Като официален писмен език на дворцовата канцелария е наложен гръцкият, за което доказателство също откриваме сред важни археологически паметници. (*фиг. 2*) Поради липсата на училища в този ранен предхристиянски период нито руническата, нито гръцката писменост се разпространяват и налагат сред широките народни маси³. Тяхната употреба остава ограничена и е достояние единствено на дворцовата канцелария и военно-племенната аристокрация.

Заедно със създадената през 855 г. азбука, българите се сдобиват и с книжнина на своя роден език. Наред с това у тях възниква и учебно-преподавателска дейност. Приемането на християнството като държавна религия спомага много за засилване на нуждата от училища, поради факта, че религията оправдава господството на аристокрацията, тя е заинтересувана от разпространението и сред подрастващите чрез образователни средища.

Важна роля за развитието на българските училища играе съседството ни с Визан-тийската империя. През ранното Средновековие тя е високо издигната държава, в която се пази значителна част от културното и образователното наследство на Древния Рим и Антична Гърция. През тази епоха Византия няма аналог като развита и цивилизована държава в Европа и се намира на много по-високо културно и образователно равнище от западноевропейските страни. В редица византийски градове има висши училища.⁴

Характерно за византийската култура и образование и съобразно с нормите на Средновековието е съчетаването на богословието със

¹ „И така изпърво славяните нямаха книги, но с черти и резки четяха и гадаеха, бидейки още езичници.“ - Куев, К. Черноризец Храбър. За буквите. С., БАН, 1967.

² Димитров, Я. За характера на руническото писмо в средновековна България. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 96-109.

³ „Когато се покръстиха, принудени бяха да пишат славянската реч с римски и гръцки букви, както прилегне без устроение.“ - Куев, К. Черноризец Храбър. За буквите. С., БАН, 1967.

⁴ Чакъров, Н., Атанасов, Ж. История на българското образование - С. 1967, 3-4

светската наука, на църковнохристиянски възгледи с антично-класически идеи. Както във висшите, така и в елементарните византийски училища, се четат текстове не само от библията, но и от съчиненията на старите гръцки автори от всички дялове на науката и изкуствата.

Несъмнено българските училища по онова време се уреждат по византийски образец, именно поради обстоятелството, че културата и образованието във Византия се намират на голяма висота и по съдържание отговарят на интересите на българската управляващата прослойка. Свидетелство за наличието на българските просветни средища са откритите от археолозите сгради в съседство с Голямата базилика в Плиска (*фиг. 3*) и манастира около Златната църква в Преслав (*фиг. 4*). Те отговарят по планировка на образователните сгради във Византия и в тях са открити предмети за писане, което нееднозначно потвърждава тяхното предназначение⁵. Учебното съдържание в процеса на преподаване се извлича от византийските богослужебни книги, използвани за учебни цели. Придворните школи в Плиска и Преслав се създават, за да изиграят у нас ролята, която Магнаурската школа играе в Константинопол. Като първи български учители се изявяват учениците на Кирил и Методий, вероятно получили образованието си във византийски училища. Начините на обучение, практикувани от първите наши учители, не биха могли да се различават много от ония, прилагани във византийските училища. Въпреки това още през IX век българските просветни средища играят друга обществена роля. В тях обучението се води на славянски език. Чрез тях се създават свещенослужители и грамотни хора, които се стремят към независимостта на българската църква и въобще на духовния живот у нас от опека на византийските църковни ръководители. Българските училища ускоряват създаването на славянобългарска култура, от чиито постижения се ползват и други славянски народи. Без създаване на славянската писменост и книжнина не биха могли да възникнат и славяно-българските просветни средища.

Кирил и Методий създават система от писмени знаци за записване на славянската реч и превеждат от гръцки на славянски език важни богослужебни книги. Създатели са на глаголическото писмо, (*фиг. 5*) което по-късно, вероятно ученикът им Климент Охридски, поради неговата сложност, трансформира в по-лесната за писане и четене – Кирилица, (*фиг. 6*) взаимствана като графично изображение на буквите от гръцката азбука, която е твърде позната на населението. Със своя

⁵ Георгиев, П. Старобългарски писала от Плиска и Преслав.- Археология, 1980, 3, 43-50.

труд, те правят възможна учебно-преподавателската дейност на славянски език. Макар да са изпратени като мисионери на византийска служба, Константин-Кирил и Методий извършват дела, които са от значение за по-нататъшното развитие на цялото славянство. Немаловажна е и хипотезата, че двамата братя вероятно имат славянски произход. Прогресивният характер на делото им личи най-вече от това, че надмогват средновековното схващане - Триезичната догма, според която може да се твори и служи само на латински, гръцки и еврейски език и с блестяща реторическа аргументация⁶ защитават това във Венеция и Рим пред главата на западната църква папа Адриан II, който признава и благославя евангелията, преведени на славянски. С усъвършенстване на славянските писмени знаци и създаването на славянска книжнина, те дават възможност на славяните да се възползват от културата, позната през Средновековието, подпомагат борбата на славянските народи против чуждите домогвания и им дават възможност да създадат своя самобитност, своя образованост и свое училище.

След официалното приемане на християнството у нас нахлуват много византийски мисионери, проповедници, свещеници и учители, които разпространяват новото учение на гръцки език. Цялата държавна организация започва да се преустройва по византийски образец. Създава се църковна организация, каквато не е съществувала преди. Чрез нея византийските управляващи кръгове се месят пряко във вътрешните и външните работи на България. Тези кръгове гледат на покръстването като средство за духовно владичество над населението в пределите на българската държава. Голяма част от българската аристокрация начело с княз Борис I (852-888г.) прозрява надвисналата опасност и започва да води борба за нейното отстраняване. Те се стремят да направят България независима от Византия не само в политическо, но и в религиозно отношение, което за времето си има голямо политическо и културно значение. С оглед на това Борис иска независима българска църква, богослужение на славянски език и духовенство, което да произхожда от средата на местното население. Чрез независима българска църква и славянска книжнина Борис желае да затвърди ролята на българската държава като независим фактор на Балканите и в Европа. Той се бори за създаване на славянска книжнина и култура, която да съперничи на гръцката и латинската. Този стремеж изиграва

⁶ **Събрани съчинения. Т.1-3.** Обращ...С., БАН, 1970-1977. Т.3. Пространни жития на Кирил и Методий. 1973. 262 с., с факс. „Бог не изпраща ли дъжд еднакво за всички? Също тъй и слънцето не свети ли на всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и като повелявате, щото всички други народи и племена - да бъдат слепи и глухи?“
Климент Охридски.

съществена роля и спомага за зараждането на българското образование. За да затвърди това през 886 г. Княз Борис приема изгонените от Моравия ученици на Кирил и Методий – Климент, Наум, Ангеларий, Сава и Горазд⁷ в столицата Плиска. В тях той вижда хора, чрез които ще може да осъществи своя план за независима българска църква и славянска книжнина и просвета. Подкрепени от княза, те стават основоположници на българското образование. Съгласно плана за широка дейност в областта на просветата Климент отива да работи в Кутмичевица⁸, където основава Охридската просветна школа. Княз Борис разгръща широка строителна дейност на църкви и манастири по тези земи. Един от тях - „Св. Пантелеймон“, вероятно е център на школата. (фиг. 7) Наум остава в Мизия⁹, където ръководи последователно Плисковската и Преславската книжовни школи. Просветната и книжовна дейност на тези школи е от голямо значение за по-нататъшното развитие на културата и образованието не само у нас, но и в други славянски страни като Сърбия, Хърватия и Русия.

Охридската просветна школа възниква в областта Кутмичевица - Западна Македония, населена със славянско население, но разположена в периферията на тогавашната българска държава и силно изложена на опасността да попадне под византийска културна и политическа зависимост. Неин създател е Климент Охридски, наречен така по името на града, в който се намира просветното средище. Целта на тази школа е да подготви църковни служители (свещеници, певци, дякони и др.), които да извършват църковната служба и да разпространяват християнството на славянски език по българските земи. Като добър организатор и ръководител на школата се проявява и Наум, който замества Климент след преместването му в Преслав, където след църковно-народния събор от 893 г. е провъзгласен за епископ на българския език и глава на Величката епархия. Благодарение на необикновената си енергия и безспорните си учителски и организаторски дарби, Климент успява да организира в сравнително кратко време училища и в много други селища на областта Кутмичевица, от които излизат грамотни хора. В житието му се казва, че той обучил 3500 ученици. Наред с просветителската в Охридската школа се развива и книжовна дейност. По-важни писмени паметници, създадени там през периода X-XIV в. и достигнали до нас в по-късни преписи са: „Зографското евангелие“, „Мариинското евангелие“,

⁷ Канонизирани от Българската православна църква като „Св. Седмочисленици“.

⁸ Кутмичевица - средновековно славянско название на земите между Западна Македония и Албания

⁹ Мизия – антично название на земите между р. Дунав и Стара Планина. Територията на която се заражда и развива българската държава.

„Асеманиевото евангелие”, „Синайският псалтир”, „Синайският требник” и др.

За учебните методи, прилагани в първите български училища, знаем твърде малко. Като организация училището на Климент разполагало с два курса: 1) долен, първоначален - за неграмотни, в който се учи: четене, писане, молитви, църковни песнопения, и 2) горен - за по-подготвените, с които Климент *„прекарва повече време и им разкрива по-дълбоките места от своето писание”*¹⁰. Климент развива широко проповедническа и разяснителна работа сред непросветеното славянско население в Кутмичевица. При своите обиколки из областта той държи проповеди, учи клира на църковен ред, псалмопее и молитви, а народа *„утвърждава във вярата”*. В дейността и словата на Климент прозира основната ръководна педагогическа идея, дейността му се основава на убеждението, че родният език е от съществено значение за образованието и развитието на децата.

В столичния център Преслав е организирано друго просветно средище. Първоначалният организатор на Преславската школа е Наум, наречен Преславски. След като столицата на България се премества от Плиска в Преслав, център на школата става новата столица, а новият български владетел княз Симеон (893-927 г.) е нейн вдъхновител, покровител и ръководител. Владетелят Симеон е най-просветеният българин и един от високообразованите мъже в Европа по онова време. Той добива образованието си в прочутата Магнаурска школа във византийската столица заедно с потомците на имперската аристокрация, където освен устоите на православието учи реторика, логика и други светски науки. Под негово покровителство, а отчасти и по негово поръчение, книжовниците от Преславската школа превеждат от византийската книжнина произведения, които имат силно значение за развитието на младата християнска държава.

За разлика от Охридската школа, която е предимно просветна, Преславската е предимно книжовна. На нея се възлага задачата да създаде славяно-българска книжнина, да преведе и приспособи най-важните богослужебни книги, за да може богослужението в българските църкви да се извършва на славянски език. Тази школа спомага за развитието на българското образование преди всичко косвено – чрез създаване на книги за идейно въздействие. Чрез своята дейност представителите на Преславската книжовна школа внасят нови за онова време идеи, обогатяват езика на славянобългарския народ, разширяват

¹⁰ Милев, А. Пространно житие на Климент Охридски от Теофилакт Охридски. – В: Гръцките жития на Климент Охридски, БАН, 1966.

неговия умствен кръгозор, влияят върху развитието на ума и формирането на миогледа му. Книжнината, създадена в школата, се отличава със своя светски характер пречупен през задължителната и характерна за епохата религиозност.

За книжовно-просветната дейност на Преславската школа имаме достатъчно сведения, за да определим, че при цар Симеон тя се издига до положение на придворна академия, в която се пишат и превеждат книги, които са принос не само за българската, но и за световната култура.

Като видни представители на книжовната и преводаческа школа в Преслав се открояват имената на автори и произведения като: Йоан Екзарх със своите „Небеса” и „Шестоднев”, Константин Преславски с „Пролог към Учителното евангелие”, „Азбучна молитва” и „Проглас към евангелието”, Черноризец Храбър¹¹ с „За буквите”, от анонимен автор е блестящото произведение „Похвала на цар Симеон”, известни са още имената на преводачите и съставителите на Стария завет и Симеоновия сборник - Черноризец Докс¹², синът му Тудор Доксов¹³, презвитер Григорий и презвитер Йоан. Тази творба се създава по поръка на цар Симеон и достига до нас в по-късен руски препис под името „Светославов сборник”, тя притежава както религиозно, така и светско съдържание и с право се определя като своеобразна енциклопедия, служеща като учебна литература. Друг голям преводен труд, за чиито автор е спряган самият Симеон е сборникът „Златоструй”, представящ подбрани слова и нравоучения на Св. Йоан Златоуст. Тази творба също можем да причислим към учебно-преподавателската литература. Изявен представител на преславското книжовно наследство от времето на цар Петър е и Презвитер Козма със своята полемично-назидателна творба „Беседа против богомилите”.

Пряка документация за учебно-възпитателната дейност на представителите на Преславската школа липсва, но няма никакво съмнение, че в Плиска, Преслав и околните манастири е имало училища. Знае се за свикването на Преславския църковно-народен събор, на който наред с други важни за държавата решения се въвежда като официален език славяно-българският, като окончателно се изоставя гръцкият. Това решение не може да бъде взето, ако няма вече

¹¹ Според някои автори Черноризец Храбър е псевдоним на самия Симеон, а според други на чичо му Докс, налага се и тезата, че Храбър е лично име на самостоятелен книжовник

¹² Съществуват данни, че Докс е брат на княз Борис и чичо на Симеон

¹³ Тудор Доксов - син на Докс и братовчед на Симеон – в своя приписка дава ценни сведения за построяването и облика на Златната църква във Велики Преслав

значителен брой хора, които са учили и знаят да четат и пишат на славянски.¹⁴

Друг значителен принос на Преслав като образователно средище е развитието не само на духовна и книжовна култура, но и на значителна материална култура, носеща чертите на приложно-занаятчийско и професионално образование. При археологически проучвания са разкрити множество производствени центрове за прочутата преславска рисувана керамика, (*фиг.8*) които се намират главно в манастири или около тях. Произведените керамични плочки са използвани за художествено облицоване на стени и подове, като най-често по тях се срещат флорални и геометрични мотиви. Други находки свидетелстват за изработката на мозаечни керамични икони с изображения на религиозни сцени и фигури на светци.¹⁵ (*фиг.9*) Освен това на много плочки са нанесени пълни текстове с кирилски букви на класически старобългарски език, което говори, че майсторите, които са държали четката, са били местни българи, грамотни и образовани. В средновековните български центрове е съществувало специализирано занаятчийско производство и, изглежда, голям брой заети със занаяти лица. Преслав стои в пълно съзвучие с обстановката в така наречените манастири на младата българска столица, където монасите могат да бъдат както книжовници, така и художници.¹⁶ Без съмнение в столицата са на лице богата и пищна архитектура, металопластика и ювелирство, грънчарство и стъкларство, дърворезба, стенопис и иконопис – дейности, които несъмнено не биха могли да съществуват и да се развиват без приемственост и обучение. Данни за това не липсват и в старобългарската книжнина и най-вече в „Шестоднев“¹⁷. В X в. Йоан Екзарх изброява и майсторите - занаятчии в Преслав.¹⁸ Поради това можем да определим столицата като образователен център, в който действат не само Преславската книжовна школа, но и школа с завидно художествено-занаятчийско умение и значение.

Дейността на Охридската и Преславската школа съдейства много за развитието на патриотизма у българите, за обединяване на българския

¹⁴ Чакъров, Н., Атанасов, Ж. История на българското образование - С.1967, 3-4

¹⁵ Тотев Т. Керамичната икона на Св. Теодор Стратилат. – В: Преславската керамична икона, С., 1988. – 88

¹⁶ Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI век, С., 1977.

¹⁷ Вж. Исторически съчинения. Стара българска литература. т.3., Йоан Екзарх. Симеоновия дворец. С., 1983. „... той вижда да се издигат къщи от двете страни, украсени с камък и дърво и [целите] изписани. А като влезе в самия дворец и съзре високите палати и църквите, украсени необикновено богато с камък и дърво и [различни] краски, а отвътре с мрамор и бронз, сребро и злато, той няма да знае с какво да ги сравни...”

¹⁸ Дуйчев Ив., Из старата българска книжнина, I, С., 1943, 80.

народ в едно етническо цяло. Създадената българска средновековна култура през това време определя съдържанието на нашето образование и през следващите седем - осем века. С нейното възникване българите играят важна роля в развитието и самочувствието на другите славянски народи.

Въпреки огромните успехи на българската църква, култура и просвета, създадени и изградени при управлението на Борис, Симеон и Петър, тези успехи достигат предимно до съсловията на българската аристокрация и духовенство. За болшинството от населението тези успехи на практика остават далечни и недостижими¹⁹. От друга страна точно това население заплаща със своя труд и непосилни данъци за издръжката на църквата и държавата. Във феодалната българска държава официалните училища са възпитателни и образователни институти в служба на аристокрацията (цар, боляри и висше духовенство). Те са тясно свързани с църквата, намират се най-често при храмовете или в манастирите и имат за главна задача да подготвят свещенослужители. Господстващ мироглед е религиозният. Вън от църквата в рамките на държавната организация няма нито книжнина, нито наука, нито развито изкуство, нито просвета. Църквата определя идеалите, добродетелите, официалните схващания и се грижи за тяхното разпространение. Тя определя и целите и подчинените на тези цели методи и средства на учебното възпитание. Всичко това способства и повлиява за успешната поява и развитие на различни еретични религиозни учения, които прерастват в появилото се в края на X век учение, наречено по името на своят създател поп Богомил – Богомилство.²⁰

По идеология богомилството е ерес, т.е. религиозно-християнско учение, базирано на появилите се на територията на Византия – манихейство и павликянство, което се отклонява от догмите на официалната църква. В същност обаче освен религиозно то е и социално движение с ясно подчертан антифеодален характер. В него се изразява напластената омраза и острият протест на селячеството против

¹⁹ Вж. Исторически съчинения. Стара българска литература. т.3., С., 1983.

„...защото в своята родина/родно място/ този бедняк не е виждал такова нещо, освен бедни сламени колиби и той ще им се учудва [и ще изглежда], сякаш си е изгубил ума.”

²⁰ *„Случи се така, че в годините на правоверния цар Петър в българската земя се появи поп, на име Богомил. По-вярно е да се нарече Богунемил. Той пръв почна да проповядва ерес по българската земя.” Беседа против богомилите.* Вж. Презвитер Козма. Беседа против богомилите. - В: Из старата българска литература. С., 1988.

господстващата военно-политическата аристокрация и църквата.

Целта на възпитанието у богомилите личи от етичните им схващания. Възпитателният идеал на богомилите е скромният човек, който изкарва прехраната си със собствен труд, уважава човека, независимо от социалното му положение, страни от богатите и властващите и понася твърдо изпитанията и лишенията, за да отстоява разбиранията си. За него също така жената е равноправна на мъжа и заслужава уважение. Богомилите осъждат всяко убийство и ненавиждат войната. У тях живее идеята за равенството на хората, без оглед на класа и пол. Готови са да се борят словесно против заблудите, разпространявани от църковните служители. Тези революционни за времето си схващания са недопустими за официалната православна църква и държава, поради което, за своите идеи богомилите често са наказвани със смърт или мъчения, гонения и преследване или прогонване от страната.²¹

Няма данни, които да доказват съществуването на богомилски училища у нас, но косвено стигаме до заключението, че сред богомилите е имало поне временни учебни групи, като грамотността е била масово явление. Във всяка богомилска община е практикувано публично четене: един чете текст от евангелието, а другите присъстващи следят текста. Въпреки, своето отрицателно отношение към държавата и феодалната власт, богомилите участват най-дейно в борбата на българския народ срещу византийското владичество за защита на самостоятелността на българските земи. Когато византийската власт се стреми да унищожи старобългарската култура, задушава всяка духовна проява на българското население и прави опит да го асимилира, богомилите запазват българската грамотност и писменост и поддържат народностния дух у българите чрез апокрифната книжнина, чиито ярки представители са произведенията: „Тайната книга”, „Томиното евангелие”, „Солунска легенда”, „Български апокрифен летопис”, „Ходене на Богородица по мъките” и др. Освен духовно, богомилите и организаторски са един от елементите във въстаническите движения за освобождаване на България от византийска власт.²²

Във възстановената от братята Асеновци през 1188 г. българска държава, както и преди това, голяма част от училищата се намират в манастирите. Една от главните им задачи е да пазят и разпространяват

²¹ **Каймаканова, М.** Поява и същност на българското богомилство - В: Из историята на българската народност и държава. С. 1993, 28-50.

²² Бунтът на Лека в Средец /София/ и на Добромир в Месемврия /Несебър/- 1077-79 г., както и въстанието на Травъл във Филипопол /Пловдив/ - 1083-84 г.

официалната християнска религия, която е застрашена от ересите. За да се запазят подрастващите от влиянието на еретиците, както и да се създадат у тях християнски навици и добродетели, учителите-монаси живеят заедно с учениците си в манастири. През Второто българско царство отделни училища започват да се появяват и извън манастирите²³.

През XIV век във възстановената българска държава има два вида училища-елементарни и по-високи. В елементарните училища се учи четмо и писмо, църковно пеене и църковен ред. Заедно с това се полагат грижи и за усвояване на християнски добродетели. По-високите училища допълват познанията, давани в елементарните. Изучава се и реторика и философия, които също са необходими за бъдещия защитник на официалното християнство и за висшия духовник. В някои от тези школи (особено в тези на патриарх Евтимий) се набляга много и на филологията, като наред с интелектуалния се държи и на физическия труд като средство за физическо и духовно прочистване. На монасите-ученици се препоръчва да имат всякога „*работа в ръцете си*” и „*молитва на устата си*”.²⁴

Във втората половина на XIV век българските по-високи училища добиват вид на научни институти, в които се разработват проблеми в областта на богословието, философията и филологията. По времето на цар Иван Александър (1331-1371 г.) се пишат и превеждат твърде много книги и поради това неговото управление често е определяно като втори „Златен век” на българската култура. По поръка на владетеля, монах на име Симеон изработва един от най-представителните книжовни паметници на своето време – „Четириевангелието на цар Иван Александър”, известно още поради своето местонахождение като „Лондонско евангелие”. (*фиг.10*) Творбата впечатлява със своята богата украса и илюстрации /миниатюри/, които говорят за високите художествени качества на автора и нормите на поръчителя. През този период започват своята книжовна и просветителска дейност книжовни школи намиращи се в манастири около столицата Търново, като най-представителната е тази намираща се в Килифаревския манастир.

Основател и ръководител на Килифаревската школа е Теодосий Търновски, който се проявява като най-добрия ученик на исихаста Григорий Синаит. След като обикаля години наред значителен брой

²³ Вж. **Житиенписни творби. Стара българска литература**. т. 4. С., 1986, 89-108. В житието на Ромил Видински, писано от неговия ученик Григорий, се споменава за извънманастирско училище във Видин през XIV век.

²⁴ **Русев П., Гълъбов Ив., Данчев Г., Давидов А.** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак.

В: Лит. мисъл, 1973, кн. 1, 140—141.

монастири у нас и във Византия, известни като културни центрове, към 1350 г. Теодосий се връща в България и се установява в Килифарево.

Тук той развива и утвърждава сред учениците си идеите на исихазма. Типът човек, който тази школа иска да създаде, е верния служител на официалното мистично православие, безропотния изпълнител на църковните догми и нареждания. Самата школа прилича много на Синаитовата школа в Парория²⁵, издига мистиката и с даваното възпитание отчуждава хората от обществения и политически живот, прави ги пасивни, затворени в себе си и апатични към обществото. Килифаревската школа е и книжовно огнище. В нея учител и ученици пишат, преписват и превеждат книги. За високото равнище на учебно-възпитателната работа в Килифаревската школа говори фактът, че от нея излизат такива високообразовани за времето си хора, като Патриарх Евтимий, Григорий Доброписец автор на „Житие на Ромил Видински“, Дионисий Дивний, прочул се с уелите си преводи от гръцки, Киприан Цамблук – преводач и автор на жития и химни, станал впоследствие Киевски митрополит. Най-известният и най-заслужил за развитието на нашата средновековна култура, ученик на Теодосий е Евтимий, който достига ранга на български патриарх и основава нова школа – Търновската²⁶.

Патриарх Евтимий е една от най-големите личности на средновековна България. Произхожда от болярски род. Получава обширно за времето си образование, притежава голяма енергия и творчески полет на мисълта, оформя се и като силен нравствен характер, което проличава най-вече от поведението му в Търново по време на обсадата и превземането на града от османците. След като посещава Константинопол и Света гора, Евтимий се връща в България, групира около себе си млади монаси и създава школата. Първоначалният и център е основаният от Евтимий манастир „Св.Троица“, близо до Търново, а по-късно школата се развива в самата столица. *(фиг.11)*

Въпреки, че е продължение на Килифаревската школа, Търновската е значително по-различна от нея. Тя не е толкова място за аскетични подвизи, при възпитанието в нея центърът на тежестта пада на просветната и книжовна дейност, а не на мистичното себевгълбяване. Типът човек, който Евтимий иска да създаде, е свързан повече с народа и се стреми да бъде негов ръководител и покровител. В школата се учат и разработват теология, реторика, логика и философия. Тя се очертава

²⁵ Парория се наричала област в Странджа планина - гранична зона в Средновековието между България и Византия

²⁶ Данчев, Г. „Страници из историята на Търновската книжовна школа“, С. , 1983.

като висше училище и културен стожер на Втората българска държава²⁷. Разработката на филологически въпроси стои в тясна връзка с обширната книжовна дейност, извършена в школата. Евтимий си поставя като главна задача да замени старите преводи на много църковни книги с нови, изчистени от допуснатите преди грешки. С оглед на това той поправя и осъвременява средновековния правопис. Евтимий продължава своята учителска, просветна и книжовна дейност и след падането на българската държава под османска власт като заточеник, вероятно в Бачковския манастир. Около него се събират монаси-ученици, които той обучава на просветна и книжовна дейност. Тук пише или редактира много свои книжовни трудове. Знаем, че той оставя значително книжовно богатство, което се състои от литургични книги, похвални слова, жития и послания. Едно от най-представителните му произведения е „Из живота на Иван Рилски“. С тази си дейност Евтимий цели да окуражи българина и най-вече в тежките години на османско господство, да подхрани у него надеждата за духовна и политическа независимост.

От школата на Евтимий излизат високообразовани за времето си личности като: Григорий Цамблак, автор на „Похвално слово за Евтимий“ и забележителната „Книга Григория Цамблака“, Владислав Граматик със своята „Рилска повест“, Йосиф Бдински и неговото „Похвално слово за пренасяне на мощите на света Филотея от Търново във Видин“. Като косвенни ученици на патриарх Евтимий се проявяват Константин Костенечки - ученик на книжовника Андрей /Андроник/, работил в Сърбия и основател на Моравската книжовна школа и автор на „Разяснено изложение за буквите“, което разкрива най-пълно системата, методите и спецификата на образованието в средновековна България и в Сърбия през XV в. Това съчинение е по-скоро “книга за учителите”, т.е ръководство за учители, но от друга страна Константин Костенечки дава много важни сведения за средновековното ни образование. Друг голям автор на епохата е Димитър Кантакузин - автор на множество произведения сред които „Житие с малка похвала за Иван Рилски“, „Географско описание“, „Послание до domestik Исай“ и др.

Несъмнено наред с богатата книжовно-просветна дейност в средновековния Търновград се развива значителна материална култура, изразена с мощен тласък на строителството и архитектурата и съпътстващите ги дейности – стенопис, иконопис, дърворезба и

²⁷ В. Гюзелев, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век, С., 1985.

металопластика, стъкларство. Археологическите находки красноречиво разкриват ежедневието и начина на живот през Втората българска държава. Забележителни са предметите на бита – произведенията на ювелирното изкуство и монетосеченето, както и производството на битова сграфито керамика.²⁸ (*фиг. 12*)

За производството и развитието на такава забележителна по мащаб и художествени качества материална култура на лице безспорно е съществувало приложно-занаятчийско образование, което според вида дейност се е осъществявало както в манастирите, така и в ателиетата на светските средновековни майстори. Всичко това дава основание на твърдението, че наред с книжовна школа в Търново работи и се развива забележителна художествено-занаятчийска школа, чито възпитаници действат не само в столицата, но и на територията на цяла средновековна България.

След просветния и материален подем в края на IX и началото на X век, вторият период в развитието на нашия народ, когато той изживява културен подем, е XIV век. Тогава у нас се създава духовна култура, аристократична по характер и религиозна по съдържание, която в известни отношения надгражда онази от времето на Симеон. Особено ценен е приносът на Търновската школа в областта на езикознанието и книгописанието, но и в постиженията на живописата и изкуствата. Българската средновековна култура и образованост за съжаление няма да имат историческия шанс да се доразвият и да достигат по-висока степен на развитие от достигнатата през XIV век. Задачата на просветните огнища през следващите столетия на чуждо политическо и духовно владичество и килийно-религиозна образованост е да запазят националното самосъзнание, духовната култура, книжовните традиции и елементарната грамотност, създадени и давани в манастирските училища преди завладяването на българските земи от османците.

²⁸ **Алексиев, Й.** Художествена сграфито керамика от столичния Търнов, БАН, С., 2003.

Фиг. 1 Седемлъчевата розета от Плиска с изображение на руни

Фиг. 2 Фрагмент от Омуртаговата колона /Търновският надпис на кан Омуртаг/ с гръцки букви

Фиг. 3 Голямата базилика с манастир в Плиска

Фиг. 4 Манастира в дясно от Златната /кръглата/ църква във Велики Преслав

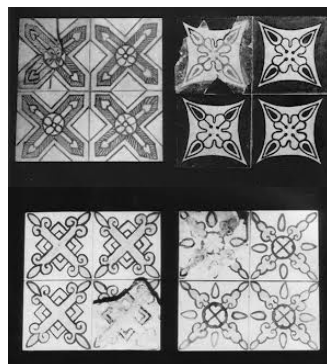
Фиг. 5 Графично изображение на Глаголицата

Фиг. 6 Графично изображение на Кирилицата

Фиг.7 Манастирът „Св. Пантелеймон” с манастирската църква в Охрид

Фиг. 8 Преславска рисувана керамика – плочки за облицовка с геометрични и флорални мотиви

Фиг. 9 Преславска рисувана керамика – керамична икона на Св. Теодор Стратилат

Фиг. 10 Страница от Лондонското евангелие с изображение на цар Иван Александър и неговото семейство

Фиг.11 Патриаршията на хълма Царевец Велико Търново /реконструкция/

Фиг. 12 Търновска сграфито керамика – поднос с изображение на лъв /леопард/

Почви и стопанство в Североизточна Тракия през XIII-XIV век

Георги Ковачев

Soils and Economy in Northeastern Thrace during the 13th and the 14th Centuries

George Kovatchev

Abstract: *This study concerns the area of Northeastern Thrace (Southeastern Bulgaria) during the 13th and the 14th centuries and the relations between the settlements, the economy, and the types of soil in the region. The statistical data indicates a clear relationship between the type of soil in the vicinity of the archaeological sites and the type of business activities practiced in the area throughout the medieval period. Depending on the type of soil distribution, the local inhabitants placed an emphasis either on agricultural production or on animal husbandry. The data is confirmed by the Byzantine sources from the 12th century and the accounts of Italian merchants from the 14th century. This survey suggests how the data from physical geography may be applied to archaeological research and restoration of the historical process, when there is a shortage of sufficient written sources.*

Територията, която е обект на настоящото съобщение, включва южните части на Източна Стара планина, Ямболско-Елховската Тунджанска подобласт и северната страна на Странджа планина, което по географско деление се явява Североизточна Тракия, а по териториален признак Югоизточна България.

По същество животът на всяка една популация, в това число и човешка, е пряко зависим от околната среда и ресурсите, които обитаваната екологична ниша предлага на населението. Тази зависимост, позната още като поддържащ капацитет на района, е ярко изразена при общности, които са съставени от ловци и събирачи и определено ограничава броя на индивидите, които са пряко зависими от възможностите за изхранване и поддръжка. Ситуацията се променя, когато човешката популация уседне и нейната издръжка и натрупване на излишък започнат да зависят от пълноценното усвояване на

наличните ресурси в района, сред тях и възможностите на почвения състав.¹

В този смисъл почвите определят поминъка и начина на живот на хората, които ги усвояват. За уседналото земеделско население плодородието на почвата е важно свойство, особено когато почвата вече е превърната в средство за производство, при което почвите се обработват, напояват, торят и при тях започва да протича т. нар. културна фаза на почвообразуване. Независимо от активната човешка намеса, отделните почви се отличават с различно естествено плодородие, което в голяма степен зависи от механичния състав на почвата, нейните физични и водни свойства, структура, въздушен и топлинен режим.²

Тази концепция, свързваща стопанството на едно селище с околните му почви, обикновено се прилага в рамките на проучвания засягащи най-ранните общности от уседнало население, сред тях и това в района на България.³ Непопулярността на този подход за епохата на Средновековието може лесно да се обясни с факта, че изследванията, които разглеждат стопанството на определени райони разполагат с писмени данни от съвременни източници, които не налагат търсенето на алтернативни подходи за изследване. За района на Североизточна Тракия през XIII-XIV век обаче липсата на адекватни извори по темата налага използването на този, макар и нетрадиционен подход.

Сложността на проблема, както вече посочих, идва от липсата на подобни по своя род проучвания и за да бъдат данните от XIII-XIV век ясно оценени и изтълкувани, то те би следвало да се съпоставят с подобни процеси, развили се или в предходни епохи или с други еднакви по време процеси, но протекли в разположени в близост райони. Поради липса на подобни изследвания⁴ по-долу ще направя паралелен анализ с усвояването на почвите в същия район, но през периода IV-VI век, за който разполагам с наблюдения.⁵

В разглеждания район са разпространени няколко основни типа почви, които се различават по своите качества и характеристики.

¹ Най-общо виж: **Butzer, K.** Environment and Archaeology. An Ecological Approach to Prehistory. Chicago, 1971; **Renfrew, C.** Geography, Archaeology, and Environment. –In: Geographical Journal, No.149, 1983, 316-323.

² **Пенков, М.** Почвознание. С., 1983, 136-139.

³ **Barker, G.** Prehistoric Farming in Europe. Cambridge, 1985, 84-111.

⁴ Подобен подход на Балканите е приложен за района на о. Хвар. Виж: **Strancic, Z., V. Gaffney,** GIS Approaches to Regional Analysis: A Case Study of the Island of Hvar. –In: Znanstveni institut Filozofske fakultete. Ljubljana, 1990.

⁵ **Ковачев, Г.** Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII-XIV век. В. Търново, 2001, 36-40.

Ливадните черноземи са с ограничено разпространение в Сливенското поле. Едни от най-плодородните почви в Южна България са смолниците, които заемат големи територии в Тунджанската хълмиста низина, но се характеризират с неблагоприятни физични свойства. При засушаване, поради по-добрата си влагозадържаща способност, смолниците винаги осигуряват получаването на по-високи добиви от отглежданите върху тях селскостопански култури, най-вече пшеница и ечемик.

Псевдоподзолистите почви са разпространени в подножието на Средна гора, по билото и хълмистите възвишения на Странджа, Източна Стара планина и др. Тези почви се характеризират с повърхностно преовлажняване, следствие на което отглежданите върху тях селскостопански култури като правило имат много слаб растеж, развитие и много ниска продуктивност.

Излужените канелени горски почви са сравнително богати на глина и независимо, че физичните и механични качества на тези почви не са добри както при черноземите, те се отличават със сравнително високо плодородие. Те заемат големи пространства в Странджа, Сливенската, Стидовската, Карнобатската и Айтоската планина и Средна гора.

Типичните канелени горски почви са установени по източните и южни части на Средна гора и района около Котел. Поради високото съдържание на глина типичните канелени горски почви, подобно на смолниците, имат сравнително неблагоприятни общи свойства с къс оптимален период за обработка. Независимо от това върху тях могат да се отглеждат значителен брой ценни селскостопански култури.

Алувиално-ливадните почви са разпространени в речните долини на равнините и полупланинските райони, а делувиялно-ливадните – в подножията на хълмовете, в полупланинските и планински масиви. Алувиално-ливадните почви се характеризират със сравнително високо плодородие, но за да не се допусне заблатяване или засоляване при покачване на подпочвените води е необходимо построяването на отводнителна система или система против заблатяване.

По механичен състав блатните почви са тежко-песъчливо-глинести до глинести. Пълноценното им използване може да стане само след основно дрениране. Заемат пространства в Айтоското поле и около устието на Котелския (Марашкия) проход.

Кафявите горски почви са разпространени по терени с надморска височина от 600 до 1200 м. в Сливенската, Котелската и Върбишката планини. Тяхната обработка трябва да се съобрази с условията на планинския релеф и опасността от ерозия.

Рендзините се характеризират с високо съдържание на хумус и карбонати и са разпространени предимно в Източна Странджа. Те се отличават със сравнително добри общи физични свойства, но предизвикват хлороза по редица селскостопански култури.

Ранкерите и литосолите са плиткочувни, образувани по силно наклонени терени, поради което силно ерозират. Разпространени са в Западна Странджа, Сакар и Източните части на Карнобатското поле.

Ливадно-канелените почви са разположени в района между Айтос и Карнобат и по горното течение на р. Тунджа.

Солените почви съдържат голямо количество водоразтворими, токсични за селскостопанските растения соли. Към тях се отнасят и т. нар. солончаки. По същество това са неблагоприятни и мъртви почви.

В разглеждания район на Североизточна Тракия се локализируют 142 крепости и селища за периода IV-VI в. и 87 крепости и селища за периода XIII-XIV в.⁶

Според почвения състав, върху който са разположени крепостите и селищата в Североизточна Тракия през периода IV-VI в., най-голям дял се пада на населените места върху излужените канелени горски почви (59 обекта – 41,5%). След тях се нареждат псевдоподзолистите почви (22 обекта – 15,5%); алувиално-ливадните почви (16 обекта – 11,3%); смолниците (15 обекта – 10,6%); делувиално-ливадните почви (11 обекта – 7,7%); кафявите горски почви (9 обекта – 6,3%); типичните канелени горски почви (4 обекта – 2,8%); ранкери и литосоли (4 обекта – 2,8%); ливадно-канелените почви (2 обекта – 1,4%); блатните почви (2 обекта – 1,4%) и рендзините (1 обект – 0,7%). За сега не са регистрирани населени места, разположени върху типични черноземи, ливадни черноземи и солени почви. *(Приложение 1)*

Физико-механичните свойства на предпочитаните канелено-горски, псевдоподзолисти, алувиално и делувиално-ливадни почви и смолници подсказват, че през IV-VI век населението предпочита почви, които се отличават с добро плодородие, върху които могат да се отглеждат пшеница, ечемик, лозе, плодове и зеленчуци. Тежките глинести почви отстъпват място на почвите с по-лек състав, но независимо от това много от обитателите използват смолници и типични канелени почви. Сравнително късите периоди, в които трябва да се вмести ефективната обработка на тези почви подсказват, че хората, които ги култивират, разчитат на натрупан опит при работата с тях. Оpozнаването на почвите и прилагането на знанията за тях ясно проличава и от факта, че рендзините, които по състав са близки до

⁶ Ковачев, Г. Цит. съч., Приложение 5, 6.

смолниците, умишлено се отбягват, тъй като предизвикват хлороза по множество култури.

Установяването на населени места в райони с ерозивни почви, каквито са псевдоподзолистите, кафявите горски, ранкерите и литосолиите и рендзините, които са разположени по високите места на Източна Стара планина и Странджа, подсказва за вероятна разлика в поминъка на населението, което ги обитава. В разработването на местното си стопанство това население очевидно разчита повече на скотовъдството и лова, отколкото на земеделието.

Голямото количество питоси, открити при проучването на ранновизантийските градове при Сливен и Карнобат; множеството мотики, дикели и палешници за рало от това време указват за интензивна обработка на почвата и култивиране на пшеница, ечемик и др. подобни растения. Използването на откритите тук косери, е индикатор за обработката на лозя.

Според почвения състав, върху който са разположени крепостите и селищата в Североизточна Тракия през XIII–XIV в., най-много обекти са разположени върху терени с излужени канелени горски почви – 32 (36,8%). Следващите по плътност на заселване, са терени със смолници – 18 (20,7%), псевдоподзолисти – 11 (12,6%); алувиално-ливадни – 10 (11,5%); делувиално-ливадни – 4 (4,6%) и типично-канелени горски почви – 4 (4,6%); кафяви горски почви – 3 (3,5%); ранкери и литосоли – 2 (2,3%); ливадни черноземи – 1 (1,1%); ливадно-канелени – 1 (1,1%) и блатните почви – 1 (1,1%). (Приложение 1)

Върху типичните черноземи, редзините и солените почви все още не са забелязани следи от живот през XIII – XIV в.

От статистическото съотношение на усвоените почви през двете исторически епохи, извършено на база брой на населените места върху терена е видно, че излужените канелени горски почви са най-активно използвани както през IV–VI в. – 41,5%, така и през XIII–XIV в. – 36,8%. Това означава, че относително голям дял от населението е било съсредоточено в районите на Айтоската, Карнобатската, Сливенската и Стидовска планини, Средна Странджа и Източна Средна гора. Както вече посочих, характерна специфика при обработката на тези почви е да се намери тяхната оптимална влажност и усвояването им е резултат от натрупан опит и знания, присъщи за уседнало земеделско население.

Докато използването на излужени канелени горски почви за периода XIII–XIV в. намалява в сравнение с IV–VI в., то процентното съотношение на смолниците в общия баланс се увеличава почти два пъти за XIII–XIV в. (20,7%) в сравнение с IV–VI в. (10,6%). Това насочва нашето внимание на мисълта, че жителите активизират земеделската дейност в Тунджанската хълмиста низина през XIII–XIV в.

Това също е резултат не само на натрупан опит, но и показател за активно усвояване на площи, които независимо, че изискват дълбока есенна обработка, поради по-добрата си влагосъдържаща способност винаги получават по-високи добиви от отглежданите върху тях култури, отколкото останалите наши почви. По-високите добиви в този случай са от изключително значение при изхранването на по-голям брой население и/или за натрупването на излишък на продукция за пазара.

Относително големият процент от населени места, разположени върху терени с псевдоподзолисти почви по билата и хълмистите възвишения на Странджа и Източна Стара планина (IV–VI в. – 15,5%; XIII–XIV в. – 12,6%), подсказва и до известна степен скотовъдния поминък на тези жители. Те вероятно са разчитали повече на продукция и средства, натрупани от пастирство, отколкото земеделие.

Алувиално-ливадните (IV–VI в. – 11,3%; XIII–XIV в. – 11,5%) и делувиално – ливадните (IV–VI в. – 7,7%; XIII–XIV в. – 4,6%) почви запазват непроменен своя баланс и през двете епохи. Това са удобни за обработка почви, подходящи за отглеждане на различна продукция, но за тяхното култивиране е необходима по-строга организация, която да се съобразява с водния режим на реките, край които са разположени. Сравнително ниския процент при използването на тези почви подсказва и липсата на такава организация, която да следи за състоянието на тези почвени ресурси и отглежданите върху тях култури. Минималният дял, който се пада на усвояването на другите почви, запазва баланса си и през двете сравнявани епохи.

Ако обърнем внимание на българските черноморски градове – износители на пшеница през XIII–XIV в. ще видим, че на южното ни черноморско крайбрежие съществуват няколко големи търговски центъра, откъдето се изнася жито. Голям дял в българския износ на жито се падал на Несебър, Анхиало и Созопол, откъдето явно се изнасяла продукция от Тракийската равнина и северните, по-богати предпланини на Странджа. Почвата на Странджанския масив подсказва, че населението е предпочитало повече скотовъдството като основен поминък. Това се подсказва и от фактите, че в края на XII в. тези земи били засегнати от насилственото изземване на добитък за сватбата на дъщерята на император Исак II Ангел, а също и от Монемвасийската грамота на Андроник II Палеолог, според чийто данни става ясно, че през Агатопол били изнасяни предимно животни за клане.⁷

България (в частност Тракия) е посочена като един от най-големите износители на жито за Венеция и Генуа. В Константинопол

⁷ **Димитров, Б.** Средновековният Агатопол. – В: Българският средновековен град. С., 1980, 345.

италианските търговци продавали жито, което закупували от Анхиало и Месемврия и го пренасяли с кораби.⁸ Що се касае до качеството на зърното, то Пегалоти прави разлика в качеството на продукцията, която се продавала във Варна и Созопол, което било по-лошо от житото в Анхиало.⁹ Това навежда на мисълта, че Анхиало и Созопол са били снабдявани пряко от прилежащите си области. Ако обърнем внимание на почвената карта, ще видим, че подбалканските области около Анхиало (Поморие) са наситени със смолници, докато естествено прилежащите области около Созопол са заети предимно с излужени канелено-горски почви, което е и предпоставка за по-ниски или понекачествени добиви.

Ако такова „райониране“ на производителите може да се допусне, то подбалканските области в района са изнасяли своята продукция към пристанището на Анхиало, използвайки двата познати паралелни пътя – край южните склонове на Стара планина и известният още от римските пътеводители път от Берое към Ямбол, Айтос и Анхиало. Последният път е познат през XV в. като „Тузла йолу“ (път на солта), което значи, че по него била докарвана обратно към вътрешността сол, нужна на тукашните жители.

Както личи от житието на Кирил Филеот, Анхиало се утвърдил като прочуто тържище за износ на жито още през средата на IX в, но в тази връзка следва да се спомене, че според Ана Комнина в околностите на Анхиало били отглеждани лозя, а Идриси не го причислява към градовете, които се отличават с плодородие на земята и с широко застъпване на различни земеделски култури.¹⁰ Независимо от това от Анхиало и Месемврия било изнесено жито за гладуващите в Цариград през 1308 г.

Не бива да изключваме и възможността някои от ключовите позиции от вътрешността на страната към пристанищата да са били и причина за конфликта между Теодор Светослав и чичо му Елтимир. Последният владее Ямбол и Лардея и вероятно е налагал контрол върху предназначенията за пазара продукция, извозвана по познатия път от Ямбол към Анхиало.

За зависимостта между износа от черноморските пристанища и вътрешността говори и фактът, че с началото на турските нашествия в

⁸ **Пляков, Здр.** Стопански отношения между средновековна България и Византия през първите десетилетия на XIV в. – Исторически преглед, 1986, кн. 8, 18-19.

⁹ **Пегалоти.** Наръчник за търговията. Виж: **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т. II. С., 1978, 238; Виж също: **Evans, Allan.** Francesco Balducci Pegolotti. La Pratica della Mercatura. –In: Medieval Academy Books. No. 24, Cambridge – Massachusetts, 1936.

¹⁰ **Български средновековни градове и крепости.** Т. 1. Варна, 1981, 381.

Тракия количеството зърно, продавано по южните български пристанища спада и търговията се измества на север във Варна, Килия и Ликостомо. Нещо повече, през 1361 г. от Килия било изнасяно жито за Несебър, Созопол и Агатопол, самите те износители на зърнени храни.¹¹ Причината за това се крие най-вероятно в някое ранно турско опустошение, насочено срещу стопанския хинтерланд на тези градове. Фактът, че не е посочено Анхиало подсказва, че прилежащите му стопански области през 1360–1361 г. вероятно не са били засегнати, поради близостта си с Балкана и българската държава.

Приложение 1
Разположение на населените места върху почвения състав в
Североизточна Тракия през IV-VI и XIII-XIV век

Вид почви	%	XII-XIV	%	IV-VI
Излужени канелени горски	59	41,5	32	36,8
Псевдоподзолисти	22	15,5	11	12,6
Алувиално-ливадни	16	11,3	10	11,5
Смолници	15	10,6	18	20,7
Делувиално-ливадни	11	7,7	4	4,6
Кафяви горски	9	6,3	3	3,5
Типични канелени горски	4	2,8	4	4,6
Ранкери и литосоли	4	2,8	2	2,3
Ливадно-канелени	2	1,4	1	1,1
Блатни	2	1,4	1	1,1
Рендзини	1	0,7	-	-
Типични черноземи	-	-	-	-
Ливадни черноземи	-	-	1	1,1
Солени	-	-	-	-

¹¹ Пак там, 229

При коя крепост кръстоносната армия на Владислав III Варненчик (1434-1444) получава писмото, което я известява за преминаването на османската войска през Проливите през есента на 1444 г.?

Невян Митев

In which fortress does the crusade army of Vladislav Varnenchik receive the letter informing of the passing of the Ottoman troops across the Straits during the fall of 1444 y.?

Nevyan Mitev

Abstract: *The crusades of Vladislav Varnenchik in 1443-1444 y. were subject to research by many scholars. There are still disputes in the scholarly literature regarding many of the details of those events. As it has been established repeatedly, this is due to the contradictions in the source material, which on the one hand contributes to the existence of different interpretations in the scholarly societies. One of those details is the passing of the Ottoman troops across the Straits during the fall of 1444 y. and the announcement of this fact in the camp of the Polish-Hungarian king. In the sources it is very clearly and punctually written that the crusade troops are informed of the passing of the army of Murad across the Hellespont by the letter received from the commander in chief of the papal fleet cardinal Condolmieri. In this paper I am going to try to locate the place where this letter was received because, as for me, the established in the scholarly literature position that this happened in Ovech must be corrected based on the exact interpretation of the historical sources!*

I think the army of Vladislav received the notice of the passing of the troops of Murad across the Straits in Petrich fortress (today Razdelina village).

Походите на Владислав Варненчик през 1443-1444 г. са били обект на изследване от страна на много учени. И до днес има спорове в научната литература относно голяма част от детайлите на тези събития. Това, както нееднократно вече е било констатирано, се дължи на противоречията в изворовия материал, което от своя страна допринася за наличието на различни интерпретации в научните среди. Един от тези

детайли е преминаването на османските войски през Проливите през есента на 1444 г. и съобщаването на този факт в лагера на полско-унгарския крал. В изворите много точно и ясно е записано, че кръстоносните войски са известени за преминаването на Мурадовата армия през Хелеспонта от полученото писмо на главнокомандващия папския флот кардинал Кондолмиери. В настоящото съобщение ще се опитам да локализирам мястото, където е получено това писмо, защото, според мен, наложеното в научната литература становище, че това се е случило при Овеч, трябва да бъде коригирано на базата на точната интерпретация на историческите извори!

Понастоящем в българската историография доминира мнението, че писмото на Кондолмиери е получено от християнската войска в крепостта Овеч (дн. гр. Провадия). Защитници на това становище са Георги Димитров,¹ Карел и Херман Шкорпил,² Атанас Иширков,³ Георги Баласчев,⁴ Бистра Цветкова,⁵ Карол Олейник,⁶ Миечислав Биелски⁷ и др. Съществува и друго мнение, чиито привърженици са Й. Цинкайзен⁸ и Ст. Недев⁹. Те смятат, че крепостта, където е получено известието за преминаването на османските войски от азиатската част на империята и обединението им с тези от европейската част, е Петрич кале (дн. с. Разделна).

Какво, в крайна сметка обаче, говорят по този въпрос изворите? В своето писмо за поражението при Варна, което Андреас де Палацио изпраща до кардинал Людовик, авторът пише, че кръстоносната войска е превзела с големи трудности крепостите Шумен и Петрич и междувременно кардинал Чезарини е получил писмо, с което е бил уведомен, че турците се били прехвърлили от Азия в Европа. Интересното е, че Палацио, веднага след като споменава за това,

¹ **Димитров, Г.** Сражението при Варна въ 1444 г. – ИВАД, 1908, 11.

² **Шкорпил, К. и Х.** Походът на Владислава презъ България въ 1444 г. и битката при Варна – ИВАД, 1908, 51.

³ **Иширков, А и др..** Походите на Владислава (Полска библиотека №8/1922г.), София 1923, 47.

⁴ **Баласчев, Г.** Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443-1444 г. против турците и битката при Варна, София, 1935, 16.

⁵ **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. (Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в.). Варна, 1979, 304.

⁶ **Олейник, К.** Битката при Варна – В: Варна 1444. Действителност и традиция. Варна 2005, 26.

⁷ **Биелски, М.** Владислав III Варненчик на Балканите (1443-1444). Велико Търново, 2006, 54.

⁸ **Zinkeisen, J.** Geschichte des Osmanisch en Reiches in Europa. Gotha, 1840, 683.

⁹ **Недев, Ст.** Пътищата на Владислав III и Мурад II към Варна през 1444 г. – В: Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край гр. Варна, София, 1969, 223.

продължава по следния начин: “И ние напуснахме опожарената вече крепост Петреч”.¹⁰

В хрониката на Филип Калимах е описано, че по време на нападението срещу крепостите Шумен и Петрич се прославили много рицари, сред които били Ян Тарновски и Лешек Бобжицки. И докато се извършвали тези действия, кралят получил писмо от кардинал Франциск, с което му се известявало, че войската на султан Мурад II преминала на европейския бряг.¹¹

Антонио де Бонфини пише, че непосредствено след победата при Петрич, кръстоносците получили писмо, в което било упоменато, че Мурад преминал през Проливите и се обединил с европейската си войска.¹²

Още по-интересно е предадено това сведение в поемата на Михаел Бехайм. Според Бехайм, след като кръстоносците превзели крепостта Михалич и се отправили към Варна, кралят получил вестта, че султанът е тръгнал срещу него¹³. Т.е. едва при Варна Владислав узнал за преминаването на османските войски. Тази информация не съвпада с данните от останалите извори. Това може да се обясни с факта, че поемата на Бехайм се уповава на разказа на участника във Варненската битка – Ханс Мергест, който обаче е бил 16 години в османски плен и няма съмнение, че някои от спомените му са избледнели.

Макар изворите, които споменават за получаването на писмото на Кондолмиери до християнския лагер, да са малко на брой, те са ясни и недвусмислени. Андреас де Палацио¹⁴ и Антонио де Бонфини упоменават, че след като са превзели крепостта Петрич, кръстоносците са получили писмото. Калимах споменава, че това се е извършило по време на обсадата на Шумен и Петрич (не конкретизира къде точно). Сведението на Бехайм, както вече споменах, не може да се приеме за достоверно. Интересното в случая е, че никъде не се споменава Овеч

¹⁰ **Мирчев, М.** Писмо за поражението при Варна, изпратено до Кардинал Людовик. – ИВАД, XV, 1964, 89.

¹¹ **Коларов, Х.** Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. – ИНМВ, IX (XXIV), 1973, 247.

¹² **ЛИБИ V/1**, София 2001, 155.

¹³ **Коларов, Х.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444г. при Варна – ИНМВ, VI (XXI), 1970, 186; Писмо на Енеас Силвиус Пиколомини до херцога на Милано Филипо Мария Висконти от 13 декември 1444 г. – Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, София, 2000, 137.

¹⁴ Повечето от защитниците на теорията, че писмото е получено в Овеч, се базират на сведенията на Палацио, който, обаче, всъщност никъде не свързва получаването на въпросното писмо с Овеч.

(Провадия). Т.е. надделява становището, че именно при Петрич кале Владиславовата армия е получила известието за преминаването на Мурадовата войска през Проливите.

Разгледаният в настоящата разработка проблем, е един от малкото недоизяснени факти около походите на Владислав Варненчик. Смятам, че внимателният прочит на известния ни изворов материал, както в случая, би коригирал доста от възприетите становища в научните среди, а това би спомогнало за разрешаването на въпросите, поставени ни от историята.

На пазар в Провадия (XVI-XVIII в.)

Милена Драгнева

Shopping in Provadia 16 th – 18 th c.

Milena Dragneva

Abstract: *The focus of this study aims to present authentic atmosphere of one of the biggest markets in Bulgarya in 16 th – 18 th c. Commodity-monetary and purely human relation in a closed space, such as Provadiya, nestled between Eastern and Western plateau.*

The market in Provadya isn't just commercial center, it's a place where people from different religions, cultures, and ethnicities meet.

Turks, Bulgarians, Dubrovnichani, Armenians, Jews, Gagauz settled their small places in the town. Therefore, the local market became a big screen, which showed differences in the faith, in manners, in social status and in the fate of separate people from the two confessional communities in all areas of life.

Ако през периода XV–XVII в. средновековният европейски град е преди всичко крепост, то балканският град (и в частност българският) е преди всичко пазар. Той е ежеседмичен и се прави в точно фиксиран ден, обикновено в петък, за да се съчетае с голямата седмична молитва на мюсюлманите.

Фокусът на това изследване има за цел да презентира автентичната атмосфера на един от големите пазари в българско през XVI–XVIII в., стоково-паричните и чисто човешки отношения в едно затворено пространство, каквото е провадийското, сгушено между Източното и Западното плато.

Провадия като градски център, започва да се оформя през Късното средновековие, когато българите, преживели и оцелели от османското нашествие, постепенно се установяват около река Провадийска, първоначално по източния, а по-късно и по западния бряг.¹

¹ Аджемлерски, Св. Из миналото на Провадия и района. Варна, 2005., 14.

Първите сведения за икономическия и етнически облик на града датират от средата на XVI в. В пътеписи, описи и документи на чужди пътешественици, търговци и дипломати, градът е наричан *Правадъ*, *Провади*, *Бравада*, *Provato*. По това време Провадия е център на вилает и седалище на кааза.

Освен турската етноконфесия като суперстат и българската като субстрат в периода XVI–XVIII в. в града живеят още дубровничани, евреи, арменци, роми, татари, гагаузи и др.²

Професорът от Тюбингенския университет Стефан Герлах (1546 г.), полският дипломат Отвиновски (1556 г.), прибалтийският немец Мартин Грюневег (1582 г.), англичанинът Хари Кевъндиш (1589 г.), арменският пътешественик Симон Тбир Лехаци (1608 г.) и полският дворянин Освийенцим (1636 г.) описват Провадия през XVI–XVII в. като един „малък, но много красив град”, „забележително място”, с дървени сгради, каменни сараи, многобройни фонтани и голям безистен, около който са подредени „дюкяни на различни занаятчии и хора от всякаква народност.”³

Едва преминал през града Мартин Грюневег възкликва: „Мисля, че на света няма по-чудесно място от това, защото този град е разположен в дълбока равнина, като че ли изравнена с лопата. Градът се простира от едната планина (*скала* ^{курс. мой}) до другата, следователно не може да бъде заобиколен.”⁴ Грюневег вижда един град със зидани сгради, покрити с каменни плочи. Впечатление му правят хубавите чешми и големият кладенец „в лявата страна” на Провадия.⁵

Освен безистен с дюкяни, търговско-занаятчийският облик на Провадия през XVI в. се подчертава и от големия пазар за биволски кожи, на който “веднъж седмично се събират много търговци”, както ни осведомява холандецът Георгиус Доуза.⁶

Пазарът в Провадия и във всеки един град в българските земи е основен контактен топос, където се осъществяват постоянни срещи между хората от различни селища, където се обменя информация, до който водят главните междуселски пътища и градски улички. И ако Чаршията е главния икономически център на града (Жил Венщейн), то пазарът е редовния периодичен обмен между селото и града. (проф. Цветана Георгиева)⁷

² Пак там.

³ Ганев, Н. Провадия в своето настояще и минало. С., 1929, 41.

⁴ Грозданова, Ел., Андреев, Ст. Българите през XV в., С., 1986, 163.

⁵ Пак там.

⁶ Найденович, Ст. Материали за България и Европейска Турция из стари римски библиотеки и архиви. С., 1925, 188–189.

⁷ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите XV–XVII в. С., 1999., 287.

Присъствието и организирането на такъв пазар в Провадия е в следствие от няколко причини. Широкомасштабната търговска дейност, която упражняват представителите на дубровнишката колония в Провадия към този период с големи градски центрове като София, Пловдив, Силистра, Шумен;⁸ добре развитото животновъдство (и по-конкретно овцевъдство) в района, отрасъл съхранен като традиция от годините на Късното средновековие, стратегическата близост на Провадия с варненското черноморско пристанище и удобния Коларски път. Тези фактори определят града като търговски и занаятчийски център, който ще се запази като такъв до Руско–турската война (1828–1829).

За седмичния пазар в Провадия споменава в своето “Саяхтнаме” в средата на XVI в. и Евлия Челеби.⁹ При посещението си в Провадия, той пише за близо 30 000 селяни, които се “стичали веднъж седмично в Правадъ.”¹⁰ Броят на посетителите вероятно е преувеличен няколкократно, но разнообразието от стоки и интензивната търговска дейност, съсредоточена между Часовниковата кула и Чаршийската джамия в центъра на града, не подлежи на съмнение. За да контролира парично-стоковите взаимоотношения на пазара, централната власт чрез редица *кануни* регламентира таксите върху количеството и качеството на всяка една предложена за продан стока, защото едни от най-значителните постъпления от султанските хасове са от градските пазари.¹¹ Контрольори и събирачи на пазарни такси са *ясакчиите*, които в началото са предимно еничари, а селяните плащат *гюмрюк*¹², когато купуват и продават. За един кон например и продавачът и купувачът в Провадия заплащат по две акчета данък на фиска. Осем акчета е таксата за „кола с мед, масло, ориз и разни платове с неплатен гюмрюк”, не се облага „кола платове с напълно платен гюмрюк”, за мех с масло се взема едно акче на четиресет акчета, ако селянинът е изложил аба на пазара, донесена без конски или волски превоз, тогава стоката му не се облага. Биволската кожа, като по-качествена се таксува по-високо, по едно акче за кожа, докато същата сума е достатъчен данък за две говежди кожи.¹³

⁸ Вечева, Ек. Търговията на Дубровник с българските земи XV–XVIII в. С., 1982., 115.

⁹ Евлия Челеби. Пътепис. С., 1972.

¹⁰ Ганев, Н. Цит. съч., 41.

¹¹ Цветкова, Б. Материали за стопанската история на селищата по Черноморието и в някои прилежащи области от XVI в. – ИНМВ III/XVIII, В., 1967, 166.

¹² Гюмрюк от тур. митническа такса, налагана процентно съобразно вида на артикулите и събирана независимо от продажбата в митническите пунктове.

¹³ Цветкова, Б. Цит. съч., 166.

Пазарът в Провадия е не просто център за търговия, той е място, на което си дават среща хора от различни религии, култури и етноси. В града разполагат своите малки пространства турци, българи, дубровничани, арменци, евреи, татари, гагаузи. Следователно градският пазар се превръща в голям екран, върху който се отразяват различията във вярата, в бита, в социалния статус и изобщо в съдбата на отделните хора и на двете конфесионални общности във всички сфери на живота.

Макар и малцинство, българите постепенно, първоначално като посредници, а по-късно като партньори, извоюват свое място на провадийския пазар в началото на XVII в. В търговската книга на дубровнишкия търговец Бенедито ди Рести са изброени имената на Нико и Георги Киров, Тодор Янев, Петър Гьоргов, Коста Янев, Георги Димов, Пульо Киров, които помагат в пласирането на характерния за времето плат карисей.¹⁴

Секторът, в който селяните държат монопол на провадийския пазар, е търговията с ечемик, пшеница, лук, чесън, пъпеш, дини, грозде. Дубровничани търгуват предимно с кожи кордовани, карисей, атлаз, венициански порцелан, коприна и лули за чибуци,¹⁵ турците предлагат масло, овча лой, смокини, сушени плодове, желязо, калай, олово.¹⁶

По отношение на занаятите турците в града са основно кожари (табаци), мутафчий, сарачи, обувари, подковачи, каруцари, иглари, дърводелци, бръснари и кафеджий. Смесени са занаятите: хлебарство с преобладаване на българите, бъчварство, дикиджийство (обувари-кърпачи), ковачество, калайджийство, воденичарство.¹⁷

Мястото на дубровнишките търговци в началото на XVII в. се заема от еврейски „шпаньоли”,¹⁸ а по-късно и от пристигнали от гр. Кафа¹⁹ арменци. За мащабите на търговския стокообмен говори един „Закон за Правади”²⁰ от XVI в., според който стоката се облага основно на кола, а не както на другите пазари на „една кошница”, „една торба”, „едни дисаги”. Така например кола ечемик и кола пшеница се облагат с четири акчета.²¹ „Независимо от това, дали колата е пълна или не, се

¹⁴ **Ив. Сакъзов.** Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI–XVII-то столетие. С., 1930, 162.

¹⁵ **Вечева., Ек.** Цит. съч., 115.

¹⁶ **Цветкова. Б.** Цит. съч., 166.

¹⁷ **Тодоров, Б.** Социално-икономическия облик на Провадия през 60-те и 70-те години на XIX в. – Исторически преглед 2/1963, 72.

¹⁸ Евреи от Испания.

¹⁹ Дн. гр. Феодосия на Кримския полуостров.

²⁰ **Цветкова, Б.** Цит. съч., 166.

²¹ Пак там

взима по едно акче на четирдесет акчета, на десет кошера по един се взима за десътък. Ако са по-малко от десет, като се оценят, се взима по едно акче на десет акчета. Каквото и да излезе от града с кола, от всяка кола се взима по четири акчета". От същия закон научаваме, че освен конска и биволска тяга, се използва и камилска. „Ако поменатият продукт дойде с камилски товар, да се взима по едно акче на аба”.²²

На седмичното тържище в Провадия се предлага всичко, наред с плодове и зеленчуци, зърнени култури, дървен и метален материал; организира се и пазар на роби, като при продажба на роб или робиня ясакцията взима четири акчета от продавача и от купувача в полза на държавната хазна.²³

В края на XVIII в. силен тласък получава търговията със жито и зърнени култури. Освен от съседни на Провадия села, за да предлагат своята продукция идват и хора от Делиормана и Камчи-бою²⁴. С повишаване на търговския стокообмен, постепенно като пазарен ден се обособява и вторник.

До началото на XIX в. седмичният пазар в града продължава да се развива с прогресивни темпове. “Околовръст на шадравана” разполагат своята стока “търговци-безергяни”, които пристигат от Варна и Шумен, до тях са разположени дюкяните на абаджии, френк-терзии, кюркчии, кундурджии, еменджии, сарачи, златари, бакърджии. Балтаджиите и арабаджиите заемат пространството на север от Часовниковата кула. В запазена марка на местна продукция от този период се превръщат “турските качествени хасъри” (рогозки) известни като “правадъ-хасър”.²⁵

Единствената стока, която се предлага безплатно на пазара е информацията. Всяка седмица около шадравана се събират хора от съртовските села Кривня, Равна, Черковна, от близките околности и от далечните краища. На пазар „излизат” хората от турските махали Текие, Орханджа, Урфа, от българската махала Вароша. Какво се е случило в града, в околните села, в османската столица, каква е реколтата, какви са новините от военните фронтове, се научава на пазара. Наред с „текущата” информация се обменят рецепти за лекарства, научава се за лечителските умения на знахари, баячки, ходжи, разказват се стари и нови истории за чудеса на икони или за целебната сила на извори и аязма в манастири и текета. Затова когато се говори, че през този период българинът е неинформиран, защото светът около него е затворен,

²²Пак там.

²³Пак там.

²⁴ **Н. Ганев**. Цит. съч., 106. (Камчи – бою – селата по поречието на р.Голяма Камчия)

²⁵ Провадия и околностите преди Освобождението. Ръкопис. (спомени на Панайот Николов), 47.

просто се забравя пазарът, който осигурява ежеседмична порция информация за хората в града и от селата.²⁶

...Десетилетия наред едно малко пространство се превръща в притегателен център за хора, дошли от различни точки на света, със своите различни религии, нрави, култури, езици. От Азия и Европа, от Дубровник, Армения, Русия, от София, Варна, Русе, Шумен. С коне, волове или камили, пеш с кошници, кошове и дисаги. Тук между Източното и Западното плато се оформя пъстра палитра, в която няма езикова, етническа и конфесионална бариера.

След Руско–османската война от (1828–1829), наречена от местното население “Големият бозгун”, градът претърпява тежки материални загуби. Пазарът десетилетия наред преустановява дейността си, което се оказва пагубно за икономическото развитие на района.

²⁶ **Георгиева, Цв.** Пространство и пространства на българите през XV-XVII в. С., 1999, 196.

Младен Синигерски, Русия и политическата криза от 1886 г.

Росица Ангелова

Mladen Sinigersky , Russia and the Political Crisis of 1886

Rossica Angelova

Abstract: *The discourse reveals the memories of the socio-political and educational figure Mladen Sinigersky about the events of the political crisis of 1886. They are a valuable source because the citizens of Kutlovo and Lom district elected the Russian Emperor Aleksander III for a Bulgarian deputy. Moreover, the trust of the population towards the Emperor was undisputable – his name was first in the voting-papers. This circumstance made this case a unique example from the history of Modern Bulgaria.*

Има личности, които винаги остават настрана и не се вписват нито в ръководствата на политическите партии, не ги виждаме като организатори на преврати и атентати, опозиционни блокове, и въпреки това бавно и тихо творят история. Пример за такава личност е Младен Синигерски¹ - просветен и обществено-политически деец, участник в изграждането на Третата българска държава.

Младен Атанасов Синигерски е роден на 9 март 1867 или 1868 г. в с. Люта, дн. с. Владимирово². Рано остава без майка и грижите за неговото отглеждане са поверени на неговата баба и стринка.³ През 1874 г. той е ученик в килийното училище в родното си село. През лятото с баща си пасе овцете, помага и в къщната работа.⁴ Става свидетел на нападенията на башибозуци и черкези в родното му село. В края на 1877 г. той е сред посрещачите на десетината казаци, които чичо

¹ За него още Ангелова, Р. Миналото на Шумен 1878-1912. ВТ, 2011, 357-359.

² Село Владимирово е в община Бойчиновци, на 18 км от гр. Монтана. До 1949 г. носи името с. Люта. - <http://bg.wikipedia.org/wiki/>. – 25. 08. 2012 г., 10. 36 ч.

³ Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки на Младен Синигерски. – Известия на музеите от Северозападна България. Т. 27. Враца, 1999, 264.

⁴ ДА Монтана, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1.

му - поп Цветан, довежда в с. Люта, за да може да се опази местното население от набезите на бягащите турски части.⁵

В училище едновременно с „Псалтира” и „Светчето” Младен усвоява кожухарския занаят при майстор Коста Дичов.⁶ От 1880 г. вече помага на учителя Трифон Цанов. Ресорът му са слабите и изоставащи ученици, което предпоставя любовта му към учителската професия. По настояване на чичо си заминава за дн. гр. Вълчедръм при Даскал Илиев, преподаващ главно църковно пеене, където завършва четвърто отделение.⁷

През учебната 1881-1882 г. Младен е ученик в Ломската реална гимназия. Не успява да завърши втори клас на гимназията и се завръща в родното си село като започва работа като учител.⁸ Същевременно посещава временен педагогически курс в Лом.⁹ Синигерски има активна гражданска позиция и започва редовно да публикува в периодичния печат. През 1885 г. е учител в Кутловица¹⁰, а от есента на 1887 г., след издържан приемен изпит е приет в Кюстендилското педагогическо училище. Двадесетгодишният младеж е първия човек от Фердинандска околия, който завършва средно образование по онова време. Полага завидни усилия и завършва с отличие педагогическото училище. Взема участие в различни дружества и се изявява в театралната труппа.¹¹ След среща със министър-председателя Стефан Стамболов и софийския кмет и народнолиберал Димитър Петков, молбата на Младен е удовлетворена и той е назначен за учител в училище „Свети Кирил и Методий” в София.¹²

През септември 1890 г. Синигерски вече е студент във Висшето училище в София. Присъства на първото българско изложение в Пловдив като член на делегацията на Лютенската община и като член на студентска група.¹³ Работи като частен учител дома на ген. Данаил

⁵ Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 267.

⁶ Пак там.

⁷ ДА Монтана, ф. 592 К. Историческа справка.

⁸ ДА Монтана, ф. 23 К, оп. 1, а.е. 3, л. 35. Посочено е, че ученикът напуска доброволно на 12 май 1883 г. Истинската причина е любовна мъка.

⁹ Организирирани от МНП от 16 юли 1884 г. в редица български градове. - ДВ, бр. 61, 7 юли 1884.

¹⁰ Днес гр. Монтана. Населеното място носи името Кутловица до 1891 г., след което е преименувано на Фердинанд. От 1945 г. – Михайловград, а от 1993 г. Монтана. - <http://bg.wikipedia.org/wiki/-> 25.08.12, 10,47 ч.

¹¹ Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 273.

¹² Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 275.

¹³ Райкински, Ив., В. Банова, З. Апостолова, Н. Белитова и Кр. Петров Северозападна България и Първото българско земеделско-промишлено изложение през 1892 г. – Известия на музеите от Северозападна България. Т. 20. Враца, 1993, 87-119.

Николаев.¹⁴ След дипломирането си в специалност „Славянски филологии” е назначен на работа в Ломското педагогическо училище. Тук младият педагог се изявява като активен общественик, вземайки участие при изнасянето на научни сказки и театрални представления.¹⁵

Привърженик на управлението на Ст. Стамболов (1887-1894) с идването на власт на народняците¹⁶ Мл. Синигерски е преследван. Това го сближава с д-р Васил Радославов, министър на народното просвещение. Решава да вземе участие в сформирания от него Либерална партия и да се кандидатира за народен представител във Фердинандска околия в изборите за VIII ОНС. Неизбран, той се завръща отново към учителското поприще в Ломското педагогическо училище.

Скоро Синигерски е изпратен на работа в Силистренското педагогическо училище. Тук в периода 1892-1898 г. той с Н. Кефсизов и Иван Миланов издават „Училищна сбирка” - списание с методическа насоченост, в което поместват много преводни статии.¹⁷ Младен напуска и се отправя към Виена с намерение да осъществи желанието си да учи право. Мечтата му остава несбъдната и той се завръща в Силистра. Поради конфликт с учителя по вероучение в началото на февруари 1898 г. Мл. Синигерски е изпратен да учителства в Шумен.¹⁸

Шуменският период оставя трайни следи в живота на Синигерски. Тук той среща голямата си любов - учителката Царева Радева. Градът е бастион на радославистите и при поредно посещение на д-р В. Радославов, лидер на Либералната (радославистка) партия Синигерски поема ангажимент да се кандидатира от името на ЛП за народен представител във Фердинандска околия. Допълнителни разговори води в столицата с Радославов и Петър Пешев. На 31 януари 1899 г. се сгодява за Царева и през април подава оставка като учител и заминава за гр. Фердинанд решил да опита късмета си на политическото поприще. На изборите за X ОНС не успява да получи необходимия брой гласове и не е избран за депутат. Самият признава, че неговия конкурент Петко Кочанков е водил по-опитна предизборна агитация.¹⁹

¹⁴ Синът Николай Д. Николаев – единствено дете на генерала, е убит по време на атентата в черквата „Света Неделя” на 16 април 1925 г. – **Калчев, К. К.** Генерал Данаил Николаев. Биографичен портрет. С., 1995, 168.

¹⁵ **ДА Монтана**, ф. 592 К, оп. 1, а.е 2, л. 1; **Белитова, Н., Ж. Каменова** Автобиографични бележки ..., 277. Първата му сказка е на тема: „Какво значение има самообразованието?”.

¹⁶ Правителство на Народната партия, начело с д-р Константин Стоилов (1894 -1899).

¹⁷ **Метев, Л.** Видни представители на фамилия Аврамови от Калофер. С., 2012, 119; **Лебедова, Р.** История на Педагогическото училище в Силистра. – Научни трудове на Русенския университет. Русе, 2011. Т. 50, Серия 10, 9.

¹⁸ **Белитова, Н., Ж. Каменова** Автобиографични бележки ..., 279-280.

¹⁹ **Белитова, Н., Ж. Каменова** Автобиографични бележки ..., 281.

След изборната несполука, със съдействието на министъра на просвещението Тодор Иванчов²⁰, Синигерски е назначен за окръжен инспектор на Тутраканското учебно окръжие. Той успява да назначи много шуменци на работа в окръжието като учители. На 1 септември 1899 г. Мл. Синигерски отново е в Шуменското педагогическо училище, като наред с учителските си задължения изпълнява до учебната 1900-1901 г. и директорски функции.²¹ Тук се сприятелява с учителя Кирил Христов – бъдещ поет, белетрист, драматург. Година по-късно Синигерски е преместен в Шуменската девическа гимназия.²² Става свидетел на събитията, свързани с опита да бъде възстановен натуралния десятък и българо-румънския конфликт във връзка с убийството на Михайляну.²³

През август 1902 г. в София се провежда конгрес на Съюза на учителите от средните училища в България (Съюз на класните учители). На форума Синигерски присъства като делегат от Шумен и е избран в комисията, изработила проектоустава на Съюза.²⁴ Среща се с министър проф. Ив Шишманов и моли да бде преместен на учителско място в столицата, но желанието му не е удовлетворено. Многократно делегат на конгресите на Съюза, негов заместник-председател.

От септември 1903 г. Мл. Синигерски е председател на едно от най-старите български читалища – „Архангел Михаил” в Шумен. На 9 ноември 1903 г. читалищното настоятелство под негово председателство взема решение да се поканят любителите на театралното изкуство в града, за да образуват театрална група към читалището. За кратко време е и член на Археологическото дружество в Шумен.²⁵

Носталгията по родния край е силна и Синигерски с радост приема предложението през октомври 1904 г. да заеме длъжността училищен инспектор във Враца.²⁶ Активен просветен и читалищен деец, той съдейства за откриването на голям брой читалища в окръга. През

²⁰ Министър в правителството на Дим. Греков.

²¹ ДВ, бр. 209, 28 септ. 1899.

²² Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 282.

²³ Ангелова, Р. Шумен като политически феномен (1899-1901). – Епископконстантинови четения. Т. 15. Шумен, 2011, 68-79; Иванов, Н. Спомени 1861-1918. Кн. II. С., 1997, 12.

²⁴ Юбилейна книга на Съюза на учителите от прогимназиите, средните и висшите училища в България за двадесет и пет годишна съюзна дейност 1901-1926. С., 1926; Учителски вестник, бр. 1-2, 31 ян. 1903.

²⁵ Юбилеен сборник 150 години Читалище „Добри Войников” Шумен (1856-2006). ВТ, 2006, 313, 362, 365; Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 285.

²⁶ Поканата идва от страна на МНП.

юли 1905 г. отново се завръща в Шумен, където учителства, за кратко време е директор и ръководи летен курс по ръчна работа.²⁷ С идването на власт на Демократическата партия през 1908 г. започват размястванията за дългогодишния учител поради политическите му убеждения. Така той последователно работи в Търновската девическа гимназия, в Първа софийска прогимназия и отново в Шумен – в Шуменското държавно мъжко педагогическо училище²⁸.

През 1910 г. се конструира Висшия учебен съвет към Министерството на просвещението, в работата на който Синигерски взема участие като делегат на Шуменски и Варненски избирателен район.²⁹ От септември същата година е назначен за директор на Русенската девическа гимназия, но поради влошаване на здравословното му състояние, по негово настояване е върнат за директор на Шуменската девическа гимназия.³⁰ По време на Балканските войни (1912-1913 г.) Синигерски е произведен в чин младши офицер. На 16 октомври 1913 г. е назначен за началник на „Отдел за средните училища и университета“ при Министерството на Просвещението, където остава до 1 юни 1918 г.³¹ Повишението е свързано с идването на власт на правителството на либералната концентрация, начело с д-р В. Радославов³². Като върл радославист Синигерски е възнаграден за политическите си убеждения и вяност към лидера и партията. Като министерски чиновник полага усилия за учредяването и дейността на Фонда за подпомагане на сираците от войните, заместник-председател на управителния съвет.³³

Първата световна война е кауза и ние виждаме Мл. Синигерски като член на Върховната реквизиционна комисия.³⁴ След края на войната започва период, през който той работи предимно в банковия сектор. Синигерски е администратор в Българска земеделска банка, а след това главен инспектор на Горска банка София.³⁵ С идването на

²⁷ ДА Монтана, ф. 592 К, ор. 1, а.е. 2, л. 1; Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 286.

²⁸ ДА Монтана, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 6, л. 1-2.

²⁹ ДВ, бр. 186, 27 авг. 1908.

³⁰ Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 288.

³¹ ДВ, бр. 249, 4 ноем. 1913.

³² Правителството е на власт в периода 4 юли -20 дек. 1913 г.; 23 дек. 1913-21 юни 1918 г.

³³ С Указ № 488 се утвърждава „Правилник за управлението на Фонда за подпомагане сираците от последната освободителна война, създаден по инициативата на Техни Царски Височества Княгините Евдокия и Надежда”. - ДВ, бр. 259, 14 ноем. 1914 ; Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 289-290.

³⁴ Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 291.

³⁵ Белитова, Н., Ж. Каменова Автобиографични бележки ..., 292.

власт на Демократическия сговор (1923 г.) Синигерски става касиер на Софийското училищно настоятелство. Той не стои встрани от политическите събития и продължава да членува в Националлибералната партия, нещо повече – вема активно участие около консолидирането на трите либерални партии в Националлибералната партия. На проведените през 1931 г. парламентарни избори за XXIII ОНС той е избран за депутат от Фердинандска околия и така осъществява мечтата си да се занимава с политика и да се ангажира по-тясно с проблемите на своите избиратели. Синигерски е записан под № 3 в листата на „Коалиралите се партии БЗНС-Врабча 1, Демократическа партия, БЗНС-Стара Загора, Националлиберална партия и Радикална партия”.³⁶

Младен Синигерски има син Борис, който умира малък и две дъщери – Анна и Евгения. Умира през декември 1956 г.³⁷

Интересни спомени оставя Синигерски за политическата криза от 1886/87 г. Политическата криза е вътрешнополитическа и международна криза, в която изпада Княжество България след детронацията на княз Александър I и абдикацията му от българския престол (25 авг. 1886). Тя е свързана с борбата между русофилски и русофобски среди сред българското общество по отношение на външнополитическата ориентация на страната. Управлението на Регентството³⁸, в което влизат Стефан Стамболов, Петко Каравелов и Сава Муткуров, довежда до надмощие на русофобите в политическия живот. Част от русофилски настроените офицери и политици са принудени да напуснат страната. Така в Турция, Румъния и Сърбия се формира значителна българска политическа емиграция в периода 1886-1887 г.³⁹ В Румъния офицерите емигранти образуват Революционен комитет, който си поставя задачи да прехвърля чети в България и да организира бунтове (в Русе и Силистра). Кризата в България се задълбочава от опита на Русия да се намеси грубо във вътрешния живот на страната, което довежда до скъсване на дипломатическите

³⁶ ДА Мотана, ф. 3 К, оп. 1, а. е. 281, л. 13-14. На практика това е предизборното обединение–Народен блок. **Народният блок** е коалиция на български партии, управлявала България в периода 1931-1934 г. . В нея влизат Демократическата партия, БЗНС „Врабча 1”, БЗНС - Стара Загора, Националлибералната партия и Радикалната партия. Доминиращо влияние има Демократическата партия, водена от Александър Малинов. През 1931 коалицията печели изборите и сформира правителство, начело с Малинов. Новата власт се обявява за демократични реформи, помирение на бушуващия в страната граждански конфликт и нормализиране на политическия живот.

³⁷ ДА Монтана, ф. 592 К, ор. 1, а. е. 2, л. 2.

³⁸ Попов, Р. България на кръстопът. Регентството 1886-1887. С., 1991.

³⁹ Попов, Р. Българската политическа емиграция и отношенията между България и балканските държави 1886-1887 г. – ИПр, 1976, н. 5.

отношения между двете държави (ноември 1886). Регентството успява да се справи с вътрешното недоволство. С подкрепата на Австро-Унгария⁴⁰ за княз на България на 25 юни 1887 г. е избран Фердинанд Сакскобурготски. Политическата криза обаче е изцяло разрешена след възстановяването на дипломатическите отношения с Русия на 2 февруари 1896 г. и признаването на Фердинанд I от всички държави, подписали Берлинския договор от 1878 г.⁴¹

Спомените на Мл. Синигерски са неподправен ценен източник за политическата криза от 1886/1887, още повече че тогава той е едва двадесетгодишен, не е обременен политически и емоционално, а е пряк свидетел и участник на събитията от горещото лято на 1886 г. Все пак станалото в Кутловска околия на Ломски окръг е уникален случай в следосвобожденската българска история: там от явилите се 1486 човека 1274 дават своето доверие на руския император Александър III.⁴² При това доверието не е условно, а персонално дадено – неговото име фигурира на първо място бюлетините. Определените за депутати жители на околията получават от 74 до 154 гласа.⁴³

Казаното дотук за Мл. Синигерски обяснява необходимостта от обнародването на тези спомени и популяризирането им сред съвремените български поколения. Спомените му, озаглавени „Как бе избран руският цар за български народен представител в Михайловградска околия през 1886 г.” се съхраняват в Регионален държавен архив гр. Монтана (фонд 592 К, оп. 1, а. е. 2, л. 1-7). Те се публикуват като се запазват стилните и езикови особености на текста. Осъвременени са само на места пунктуацията, употребата на пълен член и правописа на някои думи.

* * *

⁴⁰ Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903 г. С., 1993; Мишев, Р. Австро-Унгария и България 1878-1894. Политически отношения. С., 1988.

⁴¹ Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 188-1913. С., 1994.

⁴² Император Александър III управлява от 13 март 1881 до 1 ноември 1894 г. - Анри Троя. Александър III. Царят от снеговете. С., 2005; Ковалевская, П. И. Психология русской нации. Воспитание молодежи. Александр III – царь-националист. М., 2005; Дронов, И. Е. Сильный, державный: Жизнь и царствование Александра III. М., 2006; Барковец, Ольга. Александр III - царь-миротворец. СПб., 2007; Собко, Е. М. Государственный совет в эпоху Александра III. М., 2007; Еременко, Мария В. Царствование Александра III. М., 2007.

⁴³ ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 153, л. 16.

Как бе избран руският цар за български народен представител в Михайловградска околия през 1886 г.

След величавият подвиг на младата българска армия със славните ѝ победи над великосръбския империалистичен шовинизъм⁴⁴, усърдно подклаждан по това време от австрийката дипломация, България след този героичен подвиг бе поставена в такова международно положение, че бе таксувана от великите сили като един от най-мощните фактори на Балканите, който за в бъдеще щял да играе една завидна роля в областта на международната световна политика.

След Букурещкия мир⁴⁵ българският народ очакваше да заживее един спокоен политико-обществен живот и с неимоверни усилия се предаде на един творчески труд за изграждане на една мощна благоденстваща България. Не бе се изминало обаче една година от тая братоубийствена война, българският народ бе изненадан през месец август 1886 г. от един военен преврат – с детронирането на княз Александър от българския престол.⁴⁶ Детронирането на княза по обяснението на тогавашните официални среди се дължало едва ли не изключително на козните на руската империалистическа дипломация, която както се казваше тогава, не могла да търпи на Балканите една суверенна държава, вследствие на което се противопоставяла на директивите, изходящи от името на императора. Това обяснение не се посрещна с нужната достоверност от страна на голяма част от българския народ. Напротив, тук в Кутловската околия⁴⁷ се смяташе, че станалото събитие не се дължи на руската дипломация, а било дело, продиктувано от един възвишен, добре разбран, български патриотизъм и то само за доброто и благоденствието на българския народ.

Останала без държаван глава българската държава по това време бе изпаднала в едно тежко и безизходно положение.⁴⁸

⁴⁴ Визира се Сръбско-българската война от 1885 г.

⁴⁵ Букурещки мирен договор 1886 г. – договор за мир, с който приключва Сръбско-българската война 1885 г. Подписан е на 19 февруари между България и Сърбия и с него се възстановява положението отпреди войната.

⁴⁶ Става дума за преврата, осъществен на 8 срещу 9 авг. 1886 г. от офицери русофили.

⁴⁷ След Освобождението Кутловица влиза във Вълчедръмската околия, която е част от Ломско окръжие. С Указ № 782 от 10 ноември 1882 г. [ДВ, бр. 132, 18 ноем. 1882] седалището на Вълчедръмската околия се премества в Кутловица и околията се преименува в Кутловишка.

⁴⁸ В своите автобиографични бележки Синигерски също се спира на тези събития: „Тая година бе фатална за България – пише той. Специално пък за Кутловската околия тя може да се характеризира с дълбокото насаждане на т.н. русофилство. Дядо Цанков,

като заточеник във Враца можа да насади русофилството най-много в Кутловската околия, която бе от най-слабо културните околии в Западна България. В първото преброяване на населението след Освобождението бе констатирано, че едва само 5% от жителите на околията са грамотни. В околията бе застъпено следното заблуждение. Ние трябва да сме под Русия. Руски цар да ни бъде господар. Той ни е извадил от устата на змията, той ще преглежда. Казвах се и такива глупости, че дядо Иван (царят) ще ни даде коне и волове и няма да плащаме никакви данъци, защото руският цар е богат и он нема нужда за пари. По този начин явно се агитираше, че нам не ни трябва отделен княз, какъвто бил немецът княз Александър Батенберг. Когато военните провинциалисти успяха и княз Александър бе детрониран, тогава русофилството у нас достига своя апогей. Сега в селското простолудие бе заседнало убеждението, че руския цар не харесва немеца Александър и щял да прати свой човек да ни управлява. Тая версия бе обладала и младо, и старо. Всички очакваха - волове, коне и пари ще се изсипят във Фердинандската околия, ще настане един блажен рай. С такова настроение бе нещастната Кутловска околия в навечерието пред избора за народни представители за Великото народно събрание, което трябваше да избере държавен глава на вакантния български престол. През есента на 1886 г. правителството нареди да се произведат избори за народни представители за Великото народно събрание. И тоя избор във Кутловска околия стана исторически. Изборите произведоха, ако не ме лъже паметта, през ноември. Предизборната атмосфера, след детронирането на княз Батенберг, бе доста нажежена. Мълвата, че това детрониране е станало по желание на руския цар, окуражи още повече русофилските елементи в околията. Цялата почти Кутловска околия бе заляна от едно безгранично русофилство. Всички очакваха, че Русия ще изпрати свой човек, който ще владее току що освободеното княжество. И невежествената селска маса, упоена от миражите, че само матушка Русия ще създаде блаженствие на тоя народ, бе готова да направи най-големите издевателства, за да възтържествува идеята на русофилите. През изборния ден се водеха от русофилите в цялата околия такава пакостна за нацията агитация против княза. Административната власт не бе в положение да направи нищо срещу тая отровна агитация. Между другото, тук се агитираше, че руският княз, който ще изпрати Русия, ще освободи народа от всякакви данъци. Русия била имала, казваха безсъвестните агитатори, че могла да поддържа цел свят. Ще снабди с коне и волове всички бедни селяни и само селяните ще бъдат назначавани за стражари в околийското управление и ред други нелепости. При това настроение трябваше да се произведе избора за Великото народно събрание. Още вечерта срещу изборния ден в града бяха пристигнали много селяни със своите [...]. Градът гъмжеше от тълпи селяни. На сутринта в изборния ден големи тълпи селяни нахлуха в града със закани, че всякой, който би се обявил против Русия, ще бъде зле наказан. Хилядно множество се събрало на мегдана пред околийското управление. Окръжният съветник Трифон Югов от с. Мадан се качи на масата и откри събранието, за да се избере бюро, което ще произведе избори след един час. Взе да се вика "горе", "долу" и неописуем дивашки вик, най-после бюрото бе конституирано. Преди да започне, обаче, самото гласуване, стана дедо Петър Попов от с. Крапчене и с един дрезгав глас съобщи на народа, че Русия не иска да се избира български княз, а тя сама щяла да прати княз. И покани народа да потърсят околийския началник и да му съобщат това, да го питат защо е събран тука тоя народ. Едно хилядно множество, под водителството на дядо Петър, се отправя към училището, дето по това време беше отишъл околийския началник. В това време, аз и околийският, излизаме из училище и по пътя срещаме тая необузdana тълпа. Окол. началник по това време беше Димитър Константинов, един около 40 годишен човек,

но доста съобщителен и хитър човек.Щом ни посрещна това множество, веднага излезе напред дядо Петър, издигна високо нагоре дясната ръка, в знак да се спре тълпата. След това той се обърна към околийския началник с думите: "Г-н началник, защо се събрал този народ тук? Русия не иска да правим избори. А пък ние, г-н началник, не искаме друго, а искаме това дете ни е извадил на змията от устата (алюзия за политическото ни освобождение)". Множеството се събра около нас и ние останахме в средата. Всички подържаха казаното от дедо Петър и ревяха: "Долу народните изедници, да живее руският цар и дядо Цанков!". В този съдбоносен момент, началникът съобрази, че не може да се противопостави на това искане и затова той с висок глас извика : "И аз с даскала искам руския цар. Пишете и него, но понеже законът казва, че 6 народни представители трябва да се избират, то най-добре да бъде да се пише най-напред руският цар, а след него и още 5 души жители, които вие одобрявате." Тия думи отчасти допаднаха на хилядното множество, затова след думите на началника, тълпата приглуши въздуха с гръмогласно "ура" и "Да живее руският цар и матушка Русия!". Но дядо Петър не беше съгласен с казаното от началника. Той вдигна ръка да млъкне народа и извика : "Нема нужда от още 5 души, защото он, руският цар, чини повече отколкото целия български народ." Тия думи на дедо Петър предизвикаха голем ентузиазъм в тълпата и извикаха: "Така, така, он чини колко целия народ. Ура!". След това дедо Петър се провикна, ако ще трябва около руския цар и негов помощник, ние съгласни сме да пишем българския княз, който ще ни дойде да бъде писар на царя и да му помага.""О, свещена простота!"- жителите на тая околия са смятали, че работата на царя не е по-голяма от работата на един селски кмет. Затова решават да му поставят един писар в лицето на българския княз. След това околийският началник каза няколко успокоителни думи и тълпата полека лека започна да се пръска. Раздадоха след това бели книги за написване на бюлетините. Пишещият тия редове, заобиколен от една голяма тълпа от селяни, предимно запасни войници, бе заставен да пише под техен надзор бюлетини за избора. По-големата част бе само с думите "матушка Русия", "Руският цар", а имаше бюлетини с имената на руски генерали, вземали участие в Освободителната война, от които мнозина бяха починали. Когато аз казах на един мой познат от моето село, че нито матушка Русия, нито руският цар могат да бъдат избрани за народни представители, ближните около нас селяни ме заобиколиха и с дивашки вик се нахвърлиха върху мен, като викаха : "Твоята майка даскале, ти ли казваш, че руският цар не може да бъде народен представител? Като пестил ще те смажеме, ако повториш още един път да казваш това."Между другото, нека да кажа, че ние учителите бяхме против това долно русофилство и тая престъпна демагогия, която някои родоотстъпници сеяха между невежественото селско население. Вечерта към 6 часа изборът бе приключен. В резултат се оказа, руският цар и матушка Русия, събрани получават 1497 гласа. Другите кандидати получиха по 70-80 гласа, а само Гоцо Първанов от с. Горно Церовене бе получил 138 гласа. Този резултат от избора въбеси русофилския елемент. Един неописуем възторг облада почти всички избиратели, защото те почти всички смятаха, че в скоро време ще видят руския цар да се разхожда като техен избранник по селата, разположени по коритото на р. Огоста. Вечерта всички кръчми гъмжеха от пияни селяни и почти в един глас пееха : "Руски цар е на земята, най-велик над всичко пръв. Русите са наши братя, наша плът и наша кръв. О! Бог ни покровител." Тая песен, творение на Вазова, бе проникнала по това време във всички села на Фердинандска околия.Още през тая вечер една голяма част от избирателите, под предводителството на дедо Петър, бе решила да изпратят делегация до дедо Цанков и заедно с тях и той, да отидат в Русия и да доведат руския цар в България за народен представител и щели

Почнаха се след това неспирни агитации из околията, които агитации на много места не бяха лишени от една необуздана демагогия.

От една страна (правителствени) се казваше, че България, поставена⁴⁹ под егидата на руския цар щяла да бъде чисто и просто една руска провинция под название Задунайска губерния. За губернатор на тая своя страна бил отредил някой си Мингрели⁵⁰. Личността на последния бе описана с най-черни краски. Така, казваше се преди всичко, че той не бил от славянски произход и бил взет от една източна азиатска руска провинция. Същият бил един непоправим авантюрист с похвати на един азиатски сатрап⁵¹. Поел управлението на страната този своеобразен диктатор, щял преди всичко да суспендира всички граждански и политически права на населението. И по този начин нашата страна щяла да изгуби завинаги както своята национална независимост, така и своя държавен суверенитет. България по този начин щяла да стане една робска страна, жертва на руския империализъм.

От другата страна (русофилите) пък се казваше, че детронирането на княза е станало по желание на руския цар, който искал да вземе под свое покровителство България, от която щял да създаде една млада и велика славянска държава на Балканския полуостров. България няма да изгуби нито своята национална независимост, нито своя държавен суверенитет. Като при това най-

да го направят и председател на народното събрание. Така се свърши тоз по своята пародия царски избор. Това избиране на руския цар в България за народен представител, направи силно впечатление не само у нас, но и в другите държави.[...]. По интеллигентните, обаче, в околията, в това число и почти всички учители, бяха против тая отровна демагогия. Когато в началото на есента през 1886 г. бе посетен града ни от чрезвычайния императорски пратеник фон Каулбарс, ние учителите му направихме една голяма демонстрация, като му казахме доста горчиви думи и в негово присъствие, скъсахме руските вестници, които той ни даде да четеме. Разбира се, че смешният избор, нито руският цар, нито матушка Русия, не се явиха в България като народни представители, а беха пригласени ония 6 души селяни за народни избраници, които беха получили по 70, 80 до 138 гласа. За да се тури край на това развилнело русофилство и да се запази суверенитетът на държавата, по нареждане на тогавашния министър на вътрешните работи, д-р В. Радославов, образуваха във всички градове т. нар. дружинки "България за себе си" - **Белитова, Н., Ж. Каменова** Автобиографични бележки ..., 271-273.

⁴⁹ ДА Монтана, ф. 592 К, оп.1, а.е. 5, л. 1.

⁵⁰ Мингрели, Николай Давидович (1846-1903) – грузински княз. Личен приятел на руския император Александър III. Един от кандидатите за българския престол след неговото овакантяване от княз Александър I Батенберг (1886). Кандидатурата му е отхвърлена от III ВНС (1886-1887).

⁵¹ Сатрап – от гръцки, наместник на област.

настойчиво се говореше из околията, че руският цар като най-богат от всичките владетели на света щяла да снабди бедните селяни с коли и волове и България нямала да плаща никакви данъци. Невежествената селска маса жадно поглъщаше тия заблуждения. А нека се знае, че по това време Кутловската околия бе една от най-слабите в културно отношение околии в Западна България.

Във време на безкняжието се появиха размирици и бунтове. За да се тури край на тоя аномален живот в страната, правителството решава да се произведат в едно скоро време избори за велико народно събрание, което от своя страна да избере нов владетел на вакантния български престол.⁵² Датата за произвеждане на тия избори, ако паметта не ме лъже, бе 15 септември 1886 г.⁵³ На това решение се противопостави по най-енергичен начин руското правителство, което искаше да бъдат отложени тия избори за по-друго време. Българското правителство отказа да изпълни това искане на руската дипломация и впоследствие се заведе по този въпрос един неравен двубой между руското и българското правителство. По това време бе изпратен и чрезвичаен пратеник от Русия със специалната задача да обикаля по-важните български центрове и да изкаже пред българския народ волята на руския император. Тоя пратеник бе генерал фон Каулбарс⁵⁴.⁵⁵ Неговата мисия обаче не се увенчава с успех. Генералът мина през Кутловица, но тук той не мож

⁵² Дискусията по въпроса за обявяване или не на избори за ВНС става по време на извънредната сесия на IV ОНС. Тя е свикана на 24 авг. 1886 г. Депутатите правят промяна в чл. 24 и 49 от Избирателния закон. Според поправката в чл. 24 за депутати се обявяват събралите най-много гласове, независимо от броя на гласувалите. Изборите не се повтарят. – ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 118, л. 74; Манолова, М. Парламентаризмът в България 1879-1894. С, 1989, 153-154.

⁵³ Става дума за изборите за Трето Велико народно събрание (19 окт. 1886-3 авг. 1887). Датата е 28 септември 1886 г. – Гешева, Й. Третото Велико народно събрание 1886-1887. Проблеми и задачи. – ИПр, 1991, кн. 1.

⁵⁴ Каулбарс, Николай Василиевич, барон (1842-1905)- руски военен деец и дипломат, генерал. По време на Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. участва като началник-щаб на гвардейска дивизия. През 1883-1884 г. идва в България да окаже съдействие за сключване на военна конвенция, уреждаща положението на руските офицери в българската армия. Той е включен в международната комисия, която помага за постигането на примирие и подписването на мирен договор след Сръбско-българската война 1885 г. През 1886 г. отново пристига в България във връзка с разрешаването на политическата криза и влошаването на българо-руските отношения, настъпили след детронацията на княз Александър I. Неговата груба намеса довежда до задълбочаване на противоречията. По нареждане на руското правителство Каулбарс прекъсва дипломатическите отношения между България и Русия и напуска страната.

⁵⁵ За него още вж: Ангелова, Р. Мисията на Николай В. Кауларс в България (1886) чрез публицистичното кредо на Евгений Кочетов. – В: Понятия, ценности, промени. Историята: време и реалности. Варна, 2011, Т. 7, 313-327.

да направи никакво събрание⁵⁶ и в този двубой българското правителство, поддържано по това време от западните сили, респективно от австрийската дипломация мислеше, че то е спечелило победата. И действително изборите се проведоха на определената дата. Тия избори бяха съпроводени на много места в страната с небивани изстъпления срещу българските избиратели. Така в Дупница възбунтуваният народ жестоко линчува тамошния околийски началник заедно с градския кмет Грънчаров и учителя Пантофчиев. Те и тримата бяха хвърлени от разяряните от моста на дупнишката река, гдето намериха своята смърт. В Кутловица, обаче, избора мина сравнително спокойно. Това се дължеше на околийския началник Димитър Константинов, който със своя такт можеше навреме да предотврати всякакви изстъпления от страна на разбунтуваните избиратели.

Кутловица след Освобождението

Избирателите от Кутловска околия бяха по това време около 6000 души. От тях близо половината се бяха стекли на изборния ден в околийския център. Една голяма част от придошлите бе застанала на площада пред околийското управление. От там мнозина викаха: „Ние искаме матушка Русия и руския цар. Ще изберем за народен представител руския цар.“ От много страни се сипеха псувни и закани срещу всички ония, които биха се осмелили да говорят против⁵⁷ Русия и руския цар. Най-силни ругатни се отправяха против нас младите учители, които бяхме против налагането на всякакъв империализъм. И

⁵⁶ Вероятно ген. Каулбарс при обиколката си из България когато се отбива в посока Враца, той посещава и Кутловица. За това посещение не се намериха други сведения. – **Радев, С.** Строителите на съвременна България. Т. 2. С., 1990, 325; **Маринов, Д.** Стефан Стамболов и новейшата ни история С., 1992, 21-23.

⁵⁷ **ДА Монтана**, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 5, л. 3.

сега, ние по един най-категоричен начин се противопоставихме срещу тая заблуда избора на руския император за български народен представител. По едно време тъкмо в разгара на изборната агитация, околийският началник, доста смутен се яви при нас – учителите в училището. Той се обърна към мен и ме замоли, като човек от тази околия да отидем заедно към площада и да се срещнем с по-първите хора от околията и да им обясним, че с избирането на руския цар за народен представител ние ще станем за присмех на цял свят. Току-що излязохме от училищния двор, по средата на пътя ни пресрещна една внушителна тълпа избиратели, предвождана от дядо Петър Попов от с. Крапчене. Дядо Петър бе един от най-заклетите русофили в околията. Той на времето бе получил своето политическо вдъхновение от дядо Цанков⁵⁸, който като политически изгнанник по това време живееше във Враца. Тълпата се спря и дядо Петър се обърна към околийския началник с думите ”Г-н Началник, защо е събран тоя народ тука?”. Началникът му отговори, че днес избирателите от околията ще избират 6 народни представители за велико народно събрание, което от своя страна ще избере нов княз на вакантния български престол. Дядо Петър извика: „Тая няма да я бъде г-н началник. Руският цар сега не позволява никакви избори”. Тия думи се повториха от още няколко души, като почти всички извикаха: „Ние не искаме друго и ако избираме ние ще изберем оня, дека си ни е извадил от устата на змията (алюзия за цар Освободител и нашето освобождение). Тълпата извика: „Него искаме, него искаме – руския цар, матушка Русия!”. Когато тълпата започна да се сгъстява около нас, околийския началник за успокоение каза: „Добре и аз искам руския цар. Пишете и него, по закона трябва да се изберат 6 народни представители⁵⁹ от нашата околия. Мнозина извикаха: „Не искаме друго, а искаме руският цар. Той е наш баща и той ще бъде председател на народното събрание”. След това някой се обади и каза: Абе дай-дай, ако не може само руския цар, нека му изберем един от тамошните, който да му помага и да му бъде писар.” Без да можем да действаме с нищо на тоя фанатизиран народ, ние се отделихме.

Започна гласоподаването. Едни пишеха в бюлетините си само руския цар, други пишеха – матушка Русия, а трети пишеха руския цар и някой обявен русофил след него. А един току-що уволнен фелдфебел в запас от българската армия, бе написал след руския цар и няколко

⁵⁸ Става дума за Драган Цанков (1828-1911) – обществен и политически деец, почетен член на БКД, публицист. Многократно депутат, министър, министър преседател. Поставя началото и оглавява Прогресиволибералната партия. – **Николова, В.** Драган Цанков. Политик на две епохи. С., 1994.

⁵⁹ ДА Монтана, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 5, л. 4.

генерали, от които едни бяха загинали в Освободителната война, а други бяха отдавна починали.

Резултатът от избора бе повече от задоволителен за народа, който искаше на всяка цена да бъде избран руския цар и матушка Русия. И фактически това бе постигнато, защото от хилядите бюлетини, които бяха подадени, едно извънредно голямо болшинство бяха за матушка Русия и руския цар. Правителствените кандидати получиха свършено незначително число гласове. Изборното бюро по предложение на Иван Цонов, кутловски кмет и член на бюрото, последното след което анулира всички гласове, подадени за руския цар и матушка Русия, прогласи за народни преставители следните избиратели:

1. Гоцо Първанов от село Горно Церовене със 154 гласа
2. Иван Мицов от село Белимел със 135 гласа
3. Вачо Сименов от село Кутловица със 74 гласа
4. Иван Цеков от село Мала Кутловица с 90 гласа
5. Симеон Димитриев от село Мадан със 74 гласа.⁶⁰

Шестият кандидат, понеже беше получил свършено малко гласове, не се вписа в списъка на избраните. И той не влезе във великото народно събрание.

След избора множеството се пръсна из града и в скоро време похлупените малки кръчмици гъмжаха от избиратели, които се предадоха на едно народно веселие. През нощта из някои локали се огласяваше от любимите⁶¹ по това време песни: „Руски цар е на земята най-велик и над всичко, първо русите са наши братя, наша плът и наша кръв”. От други места се чуваха възгласите: „Немци, френци, англичани са наши враждебници. Дружни с [...]. Въоушевлението бе неопишимо. Всички се разотидоха по селата с благодатна надежда, че с избирането на руския цар за български народен представител, последният щял да им даде кола и волове и България занаят няма да плаща никакви данъци. По тоя начин цяла Кутловска околия, па и цяла България щели да плуват в бъдеще в небивало блажество под егидата на руския самодържец. О, свещена простота!

Тоя с нищо неокачествим избор се таксуваше от една част от българската тогавашна интелигенция за една водевилна работа – една пародия. Едно обаче в случая не може да се отрече, че с тоя избор се подчерта недвусмислено, че по това време Кутловска околия бе русофилска и всецяло предана на матушка Русия и на руския цар.

⁶⁰ Идентични изборни резултати сочи в своето изследване Й. Гешева. – Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание (1879-1911). С., 2001, 135.

⁶¹ ДА Монтана, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 5, л. 5.

На следната 1887 година се произведоха избори за народни представители за обиковено народно събрание.⁶² В тоя избор избирателите от Кутловската околия проявиха небивало изстъпление спрямо полицейската власт, респективно срещу правителствените. В самия ден на избора една внушителна тълпа се впусна към околийското управление с цел да запали зданието, в което се беше барикадирал околийския началник с цялата полиция. Околийският началник заповяда да се стреля направо в тълпата. И в един миг улиците на Кутловица бяха обогрени с невинна човешка кръв на няколко ранени и загинали избиратели. И всичко това се дължеше на една непочтена агитация от двете страни и на нетактичността на един новоназначен див околийски началник, сляп поклонник на Бакхуса⁶³.

Впрочем за тоя печален инцидент ще говорим друг път по подробно. Недоволството срещу тогавашното правителство, което бе скъсало дипломатическите отношения бе обхванало и една голяма част от нашето войнство. Това недоволство в някои гарнизони се изрази във формени бунтове. Така, паметни са военните бунтове, станали⁶⁴ в 1887 г. в Русе⁶⁵ и Силистра⁶⁶. Метежниците офицери, много от тях добри патриоти, бяха осъдени от военния полеви съд в околностите на град Русе.⁶⁷

Младен А. Синигерски

⁶² Става дума за изборите за V ОНС (15 окт. 1887-15 окт. 1890).

⁶³ *мит.* Бог на виното у древните гърци и римляни.

⁶⁴ ДА Монтана, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 5, л. 6.

⁶⁵ Въоръжена акция на офицери русофили от Русенския гарнизон срещу Регентството от 1886/87 г. заради предприетия русофобски курс в неговата външна политика.

Избухва преждевременно на 19 февруари 1887 г., без да е приключила още подготовката. Водачите на бунта майор Атанас Узунов и подп. Димитър Филев при опит да се прехвърлят в Румъния са заловени с идващите от Румъния с цел да се включат в акцията Т. Кърджиев и Олимпи Панов. Заедно с още офицери са изправени пред военен съд и получават смъртна присъда. На 22 февр. 1887 г. са разстреляни край Русе. - Радков, Ив. Русенският бунт на офицерите-русофили от 1887 г. – В: Известия на Народния музей – Русе. Варна, 1964, 119-138.

⁶⁶ Бунт, организиран от офицери русофили в Силистра. След контрапреврата от 1886 г. русофилски настроени политици и военни напускат страната и се установяват в Румъния. В Букурещ те създават Емигрантски офицерски комитет, който си поставя за задача да погответи и вдигне бунтове във военните гарнизони в Русе и Силистра на 19 февр. 1887 г., след което да се рисстъпи към залавяване на властта в цялата страна. Начело на местния комитет застава началника на гарнизона кап. Христо Кръстев. Властите разбират за подготвяния заговор, поради което бунтът започва преждевременно на 16 февр. с.г. От Румъния в града пристигат офицери, ръководени от Радко Димитриев. Регентството взема бързи мерки за ликвидиране на бунта. Бунтът е потушен, а на участниците са наложени тежки наказания.

⁶⁷ ДА Монтана, ф. 592 К, оп. 1, а.е. 5, л. 7.

СССР, СИВ, Варшавският договор и Балканите (1946 – 1955г.)

Симеон Кулиш

USSR, CMEA, Warsaw Pact and the Balkans (1946-1955)

Simeon Kulish

Abstract: *In this article I will present political confrontation between U.S. and Soviet Union after the Second World War in the Balkans.*

In this period (1946-1955), which I will discuss, Eastern and Western bloc began to attract more and more new countries into their political sphere of influence. Diplomatic offices on both sides of the “Iron Curtain” take a number of measures to promote policies and values in the postwar world.

During years 1946-1955 formed the CMEA and Warsaw Pact in answer on NATO and Truman Doctrine and the Marshall Plan.

Keywords: cold war, U.S., USSR, CMEA, Warsaw Pact, NATO, Truman Doctrine and the Marshall Plan, political confrontation;

Политическото противопоставяне на САЩ и СССР след края на Втората световна война поставя началото на нов етап в развитието на международните отношения. Започналата официално Студена война след речта на Чърчил във Фултън през март 1946 г. полага основите на дипломатическа активност от нов тип, съобразена с тогавашните съвременни реалности. И Източният, и Западният блок започват да привличат все повече нови държави към своите сфери на влияние. Дипломатическите канцеларии от двете страни на „Желязната завеса” предприемат редица мерки за утвърждаване на политиката и ценностите си в следвоенния свят.

Съединените американски щати избират линията на твърдо противопоставяне срещу Съветския съюз, като официално обявяват, че всеки опит за проникване със сила отвъд комунистическата сфера на влияние ще се смята за завоюване на нови територии и причина за война¹.

Безспорно е желанието на САЩ да възпрат разпространението на комунизма колкото се може по бързо. Ограничавайки влиянието на

¹ Семков, М., Записки по съвременна история 1945-1992, 37

Москва в света и засилвайки своето, Вашингтон се надяват постепенно да спечелят Студената война, преди тя да се е разгърнала.

След зимата на 1946-1947 г., която е една от най-тежките в съвременната история на Западна Европа, британската икономика на практика е парализирана и моли Америка за помощ, тъй като вече не е в състояние да подкрепя Гърция и Турция. В този момент изключително важна роля за формирането на политиката на Вашингтон за двете държави изиграва зам. държавния секретар на САЩ Дийн Ачесън. Той защитава тезата, че Съединените щати трябва да привлекат Гърция и Турция към своята сфера на влияние, преди те да попаднат в ръцете на Сталин. Страхът на Ачесън СССР да не контролира югоизточната част на Средиземноморието и особено стратегическите Проливи, ясно личи в думите му: *„Съветският натиск върху Близкия Изток е толкова силен и настойчив, че един пробив, може да осигури достъп на Съветския съюз до три континента. Както от една гнила ябълка в кацата се развалят и останалите, доберат ли се до Гърция, руснаците неминуемо ще завладеят Иран и целият Изток”*.²

Страхът на Ачесън е напълно оправдан. Въпреки, че Съветският съюз излиза от войната с най-големи загуби (финансови, човешки и т.н.), СССР е победител (още повече, че самият Сталин има съмочувствието на главен виновник за победата на Антихитлериската коалиция). За кратко време Москва установява контрол върху цяла Източна Европа и Балканския полуостров (без Гърция и Турция), има силни позиции в Азия (Китай, Монголия), освен това възстановителният процес на Съюза протича с бързи темпове.

Линията за възпиране на комунизма се материализира с провъзгласената пред Конгреса на 12 март 1947 г. от президента на САЩ Хари Труман доктрина, останала в историята под името „доктрина Труман”. Тя предоставя на Гърция и Турция финансова помощ за военни цели в размер на 400 млн. долара. По своята същност доктрината е наследник на съставения през 1946 г. меморандум от група експерти, ръководени от Кларк Клифърд, посветен на световната политика и на правото на „силната нация” да избира формите на конфронтацията и на откритата борба между Изтока и Запада, т.е. американизация на международните конфликти, целяща да провокира и отслаби левите сили³.

В речта си от 12 март 1947 г. Труман чрез Доктрината защитава тезата, че *„...в политиката си Съединените щати трябва да подкрепят свободните народи, които се противопоставят на опитите да бъдат*

² Джонсън, П. История на американския народ, 891

³ Мирчева, Х. История на международните отношения, том I, С., 2002, 388

подчинени от въоръжени малцинства или външни сили...ние трябва да помагаме на свободните народи да определят собствените си съдби по свой собствен начин."⁴ Речта му е изключително популиска, но ясна и конкретна. С тези думи според Джеймс Керъл се дава началото на биполярността. Изявлението на Труман е характеризирано от един от съветниците му като обявяване на религиозна война. Въпреки, че обявява САЩ за основен покровител на „свободните“ хора се достига до Корейската и Виетнамската война⁵.

От една страна, Доктрината на Труман е начин за пригаждане на съществуващото положение – тя приема, че е малко вероятно комунистическите режими да бъдат свалени в близко бъдеще. От друга страна, тя представлява стратегия за бъдещето – комунизмът е по същината си експанзионистична сила и трябва да бъде ограничена в съществуващите предели.⁶

Речта и новият външнополитически курс на САЩ дело на президента Труман оказват голямо влияние, както на самия американски народ, така и в международната политика. Икономическата мощ на Съединените щати след края на Втората световна война успешно се трансформира в политическо влияние.⁷ Още един от десетките примери в историята на международните отношения, които могат да се дадат за силната връзка между капитал и политика.

Доктрина „Труман“ е доктрина на възпиране на комунизма в Европа, породена от страха на Съединените щати. Геополитическото разположение на Гърция и Турция на Балканите и в Европа провокират външнополитическата стратегия на Вашингтон и възползвайки се от международната ситуация от края на Втората световна война, Америка изготвя и пуска в действие план, напълно съобразен с интересите и.

Възпирането на комунизма чрез доктрина „Труман“ е първата крачка от глобалната политика на САЩ в следвоенния период. Желанието на Щатите да ограничи влиянието на СССР в Европа ясно е представено във втория стратегически външнополитически план – планът „Маршал“.

На 5 юни 1947 г. на абсулвентската церемония в Харвардския университет Джордж Маршал – държавния секретар на САЩ, излага своята идея известна като „план Маршал.“⁸ Той представлява

⁴ Джонсън, П. Съвременността, 357

⁵ James, K., *The Boston Globe*, 12 march 2007

⁶ Бринкли, А. История на американския народ, 674

⁷ Иванов, А. Глобалната геополитическа надпревара в Новото време, www.geopolitika.hit.bg/protiv.htm

⁸ Адамишин, А. и колектив, История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 130

икономическа стратегия на Вашингтон за възстановяване на Европа от Втората световна война. Интересното на този план, е че включва в себе си СССР и държавите от Източна Европа. Така представен планът подлага на съмнение Сталин за самата му същност. По онова време Съветския съюз възприема плана „Маршал” като опит на американския империализъм да установи политическото и икономическото си господство над Европа⁹. Едва ли ръководството в Кремъл би се доверило на държавния секретар на САЩ, в момент когато Студената война те първа се разгръща.

Според Джон Гадис предпоставките оформили същността на плана „Маршал” са, че най-сериозната заплаха за западните интереси в Европа е не перспективата от съветска военна интервенция, а по-скоро рискът, че гладът, бедността и отчаянието могат да принудят европейците да доведат на власт своите комунисти¹⁰. Тази теза е потвърдена и от Алан Бринкли, според който именно разрастването на влиянието на комунистическите партии в Западна Европа е главната причина за изготвянето на икономическия план.¹¹

От 27 юни до 2 юли 1947 г. в Париж се състои конференция на Западноевропейските държави, която има за цел да разработи свои възстановителни програми, които ще бъдат съобразени с американския план „Маршал.”¹² На тази среща е поканен и външния министър на СССР Молотов от своя френски колега Бидо. Още след края на първата организационна среща руската делегация напуска конференцията, като отказва да предостави данни за икономическото си състояние и отхвърля предложението усвояването на отпуснатите средства да бъдат контролирани от Западните сили.¹³ Според Съветският съюз американските капитали по осъществяване на проекта „Маршал” имат за цел не икономическо възстановяване на Европа, а използването на едни европейски страни срещу други.¹⁴ Освен това Сталин нарежда на Полша и Чехословакия, които са готови да подпишат плана да се откажат от него, тъй като смята, че това цели намеса във вътрешните работи на страните.¹⁵ Балканските страни и Финландия също заставени от Кремъл да отхвърлят предложението на САЩ и останалите западни сили да се присъединят към „плана Маршал”. Отговорът от

⁹ Вайс, М. Международните отношения след 1945 г., 24

¹⁰ Гадис, Д. Студената война..., 40

¹¹ Бринкли, А. История на американския народ, 674

¹² Джонсън, П. История на американския народ, 894

¹³ Кратка история на американския народ, 285

¹⁴ Адамишин, А. и колектив, История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 134

¹⁵ Семков, М. Записки..., 38

страна на Москва се развива във времето, като през септември 1947 г. се обявява съществуването на Коминформбюро, през февруари 1948 г. Сталин одобрява плана на чехословашките комунисти за завземане на властта в единствената източноевропейска страна, останала с демократично правителство,¹⁶ през 1949 се създава Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ) и през 1955 г. се подписва Варшавския договор.

* * *

Изграждането на мощна икономическа организация, която да се противопостави на „доктрина Трумън” и „плана Маршал” от страна на СССР, е както лесна, така и сложна задача.

Още в самия край на Втората световна война Съветският съюз сключва множество търговски договори със страните с народна демокрация. Още през март 1945 г. е подписано българо-съветско търговско съглашение. В периода 1945-1947 г. между Москва и Букурещ се сключват няколко подобни договора, чрез които Румъния получава общо помощ от 430 хил.т. зърно. През декември 1948 г. на Чехословакия е отпуснат заем в размер на 132 млн.рубли с годишна лихва 2,5%.¹⁷ Силно съветско икономическо влияние има и в Албания. През септември 1948 г. е сключено първото споразумение между Москва и Тирана, чрез което СССР купува албанските износни стоки на двойна цена, а стоките внасяни от Съветския съюз се доставят на половин цена. Освен това тази страна в рамките на периода 1945-1947 г. получава общо 26 млн.щатски долара от UNRRA (Администрация за подпомагане и възстановяване на Обединените нации), а през 1947 г. от Югославия кредит от 40 млн.щатски долара (58% от държавния бюджет на Албания).¹⁸

Като цяло икономическите отношения в социалистическия лагер се развиват в двустранни договори и съглашения. Желанието на Москва е икономиките на страните с народна демокрация да се обединят, за да могат да бъдат конкурентноспособни на западната икономика. Новата форма, която визират от Кремъл, е да се премине от двустранни към многостранни търговско-икономически отношения.

Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ) е създаден на икономическо съвещание на представителите на СССР, България,

¹⁶ Гадис, Д. Студената война..., 41

¹⁷ Адамишин, А. и колектив, История внешней политики СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 56

¹⁸ Вижърс, М. Албанците. Съвременна история, Пловдив 2000, 197-206

Унгария, Румъния, Полша и Чехословакия, проведено в Москва от 5 до 8 януари 1949 г.

Интересен момент представлява желанието от страна на Белград да се включи в икономическият съюз. Разбирайки за създадената организация на 1 февруари 1949 г. Министерство на външните работи на Югославия изпраща нота до Посолството на СССР в югославската столица, с която се изказва удивление по повод непоканването на държавата да участва в основаването на СИВ. Самите югославяни заключват, че това е акт на дискриминация спрямо СССР и другите държави участнички.¹⁹ Отговорът на Москва е още по-любопитен. Съветското правителство счита, че позицията на югославското правителство е необоснована, а също така се взема предвид и враждебното отношение на Югославия към СССР, което напълно противоречи на съветско-югославския договор за дружба и взаимопомощ. По нататък се казва, че Съветското правителство счита за желателно участието на Югославия в СИВ, но то ще бъде възможно само в случай, в който югославското правителство се откаже от враждебната си политика към СССР и страните с народна демокрация.²⁰

Това предложение от страна на Тито може да се разгледа като провукания към Сталин, една демонстрация на политическа сила и икономическа конкурентност сред останалите социалистически балкански страни. Реакцията на Кремъл е ясна и еднозначна, но същевременно поднесена в духа на дипломатичността, сякаш подканяща югославския маршал да коригира възгледите и позициите си. Една индикация за евентуална готовност от страна на Съветския съюз отношенията между двете държави да се нормализират. Разбира се всичко това е в сферата на хипотезите, а и нивото на политическа грамотност на Сталин и Тито е на такова равнище, на което могат да си позволят да разиграят един дипломатически театър.

Самият Съветски съюз е поставен пред голямото предизвикателство да обедини икономиките на страни с различен стандарт и развитост на отделните си отрасли. Същевременно с това трябва и да се възстановят огромните загуби от войната. Не бива да се залъгваме, че огромният ресурс (технически и финансов), който предоставя СССР на своите сателити, ще бъде безрезервен и напълно на добра воля. Безспорно значението на СИВ за страните от Източна и Югоизточна Европа е голямо и идва навреме, но с течение на времето

¹⁹ **Внешняя политика Советского союза. Документы и материалы. Январь-декабрь 1946 года.** Государственное издательство политической литературы, Москва 1952, Ответ правительства СССР на ноту Югославского правительства („Известия” 12 февралю 1949 г.), 72-78

²⁰ Пак там, 79

огромната икономическа система, която се създава, се превръща в една огромна тромава бюрократична машина, превръщайки икономиките на страните участнички и нейните продукции в неконкурентноспособни на световния пазар. От Москва също търсят не просто пазари, а сигурни пазари за своята продукция. В лицето на верните си другари от Балканите и Източна Европа те виждат една възможност и начин за пореден път да манипулират и контролират тези страни.

През февруари 1949 г. към СИВ се присъединява Албания, а през септември 1950 г. и ГДР. Употребата на Балканите продължава.

След създаването на СИВ и окончателното скъсване на дипломатическите отношения между Югославия и СССР, балканската страна започва да се ориентира на Запад, търсейки стабилна подкрепа най-вече в икономически план. Съединените щати се възползват от положението на Тито и постепенно от Вашингтон осъзнават мащабите и изгодите за американската политика при една евентуална намеса във ФНРЮ. От Белият дом изработват стратегия, изразяваща се в проста формула: икономическа помощ плюс военно сътрудничество.²¹

През 1951-1952 г. последователно са сключени двустранни споразумения за военна помощ и стопанско сътрудничество между двете страни. Тито на всяка цена е готов да продължи икономическия растеж на страната си, въпреки че СССР и останалите страни от Източния блок са му наложили икономическа блокада. Търси алтернатива, която я намира в лицето на САЩ, Англия и Франция.

Почти по същото време правителствата във Вашингтон, Лондон и Париж стигат до решението за оказване на тристранна подкрепа на Югославия. Под формата на кредити за инвестиции и заеми за суровини и продоволствие, през периода 1951-1955 г. страната получава общо от западните държави 492,9 млн. долара. Над 82% е американската квота в глобалната сума. Освен това към тях се прибавят и други 600 млн. долара военна помощ, т.е. Югославия получава през първата половина на 50-те години общо от САЩ 1,2 млрд. долара.²²

Подкрепата от страна на Белият дом не е случайна. Те се надяват Югославия да премине към тяхната сфера на влияние, като по този начин измени статуквото на Балканите и в Европа за сметка на СССР. Освен това ФНРЮ е удобна територия за създаване на постоянна сухопътна връзка с балканските натовски държави²³ (Гърция и Турция – б.а. – С.К.).

²¹ Лалков, М. Югославия (1918-1992). Драматичният път на една държавна идея, С., 1999, 198

²² Пак там, 199

²³ Анчев, С. Балканите – начин на употреба 1944-1955 г., УИ „Св.Св. Кирил и Методий”, В.Търново, 2007, 247

* * *

В началото на 1953 г. югославското правителство преценява опасността от съветска военна инициатива като минимална (в началото на 50-те години Москва е ангажирана главно с проблеми в Азия и Далечния Изток. Заедно с това в този момент тече и Корейската война – б.а. – С.К.), но все пак Тито решава да сключи съюз с Гърция и Турция – две страни членки на НАТО. Каква е причината за това? От една страна това е факторът СССР, които вече е отлъчил Югославия и я числи като страна преминала към противоположния империалистически лагер. От друга страна това е фактора Италия. Опасността от Рим се свежда до възможността италианците да се опитат да присвоят Свободната зона Триест. С подобен съюз с членки на НАТО би се издигнал политическият и военен престиж на ФНРЮ, парирайки едновременно италианските териториални претенции и съветските идеологически домогвания.²⁴

На 28 февруари 1953 г. Югославия, Гърция и Турция подписват в Анкара Договор за приятелство и сътрудничество, известно под името Балкански пакт. Политическият съюз между 3-те държави се преобразува във военен с подписването на Бледския договор в началото на август 1954 г.²⁵ Така на практика без да е формален член на Северноатлантическият пакт Югославия влиза във военно-стратегическите планове на тази организация.

Тито се възползва, в най-добрия смисъл на думата от финансовите инжекции на САЩ и нейните съюзници за да успее да излезе от икономическата и политическа изолация наложена му от Сталин и останалите държави на Източния блок. Въпреки всичко обаче самият той и неговото обкръжение продължават да твърдят, че каквото и да става те няма да отстъпят от постановките за комунистическата идентичност на родината си и нейното управление. Югославия успява успешно да балансира между двата враждебни блока в самият разгар на Студената война.

* * *

На 14 октомври 1947 г. на заседание на Политбюро на ЦК на ВКП/б/ е утвърдена директива на Министерство на външните работи на СССР в заключението на договорите за взаимопомощ с Румъния,

²⁴ Енчев, В. Югославия. Последната балканска империя, С., 2005, 324

²⁵ Пак там, 325

България, Унгария, Югославия и Полша да се уточни, че тези договори имат за цел не вече да се отбраняват от Германия и нейните съюзници, а от всяка вражеска страна.²⁶ Прави впечатление, че тази директива е утвърдена няколко месеца след обявяването на „доктрина Трумън” и „план Маршал”. Според мен тя е тясно свързана именно с тези два проекта на САЩ. Това е един от първите официални дипломатически отговори на Москва. Показва се, че Германия вече не е от такава заплаха за Съветския съюз и страните от Източния блок, като негласно се визира новият враг – Съединените американски щати. Нетрябва да забравяме и още един факт. В края на Втората световна война сам Сталин заявява, че Германия има опита и възможностите след тежко поражение да се възстановява бързо. Той предвижда, че сега то ще стане за 15-20 г.

След създаването на НАТО, позицията на Кремъл се променя. Моменталният отговор е създаването на СИВ, но проблемите зараждащи се в Близкия Изток и Азия отнемат вниманието на Москва, тъй като по това време тези региони са приоритетни за СССР. Но след създаването на двете Германия и приемането на ФРГ в Северноатлантическия пакт на 23 октомври 1954 г., управляващите в Съветския съюз осъзнават (а може би и спомняйки си и думите на вече починалия Сталин) необходимостта от изграждането на военен съюз на Източния блок. Голяма част от историците и анализаторите по тематиката смятат, че решителна роля за вземането на подобно решение от страна на Москва е именно приемането на ФРГ в НАТО.²⁷ От друга страна официалната позиция на Съветите е, че по този начин се дава възможност за превъоръжаване на Западна Германия, което би било опасно както за самите германци, така и за Европа (януари 1955 г.)²⁸

На 11 май 1955 г. във Варшава се състои съвещание на представителите на СССР, ГДР, България, Полша, Чехословакия, Румъния и Албания, които на 14 май подписват Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ²⁹ (Организация на Варшавския договор). Освен това, чрез този договор се създава и Обединено командване на въоръжените сили на тези държави.

²⁶ **Волокитина, Т.** Смена стратегического курса Москвы в Восточной Европе в конца 40-х годов в контексте международной ситуации – В: Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война, „Парадигма”, 2005, 100

²⁷ **Пилько, А.** У истоков „Холодной войны”: создание НАТО и его последствия (1947-1955), „Вестник Московского университета”, серия 8. История, кн 2/ 2008, 36-37

²⁸ **Адамишин, А. и колектив,** История внешней политике СССР. Т.2 (1949-1980), Москва 1980, 190

²⁹ **Организация Варшавского Договора. Документы и материалы 1955-1980,** Москва 1980, 6

За главнокомандващ е избран маршал И.С.Конев. Официалното становище на Москва за създаването на подобен военен блок е описано в Заключително комюнике на Варшавското съвещание (11-14 май 1955г.): „...Държавите – участнички в съвещанието решиха да предприемат необходимите мерки за обезпечаване на своята безопасност и в интерес на поддържането на мира в Европа”³⁰.

По същото време започва стопяването на ледовете между Москва и Белград. Дали е случайно?

Съществуващият Балкански пакт сериозно притеснява Кремъл и новият лидер на Съветския съюз Никита Хрущов. Създаването на военен блок на държавите от Източния блок и подобряване отношенията с Югославия би дискредитирало Запада, САЩ и НАТО. Възползвайки се и от смъртта на Сталин водача на СССР пръв прави решителната крачка. В периода 22 – 27 юни 1954 г. Хрущов и Тито си разменят три писма и една телеграма³¹. Въпреки всичко отговорът на югославския лидер е лаконичен, но ясен. Споделя, че отношенията със СССР са важни, но не трябва да са за сметка на установените връзки със Запада.

Дванадесет дни след сключването на Варшавския договор Н.Хрущов пристига на 8 дневно посещение в столицата на Югославия. Подписват Белградската декларация, която определя основите на бъдещите отношения между СССР и ФНРЮ: взаимно уважение на държавния суверенитет, независимостта, целостта и равноправието в двустранните отношения и в отношенията с другите страни³².

Лека-полека от Кремъл започват да рушат Балканския пакт, реномето на НАТО, както и да връщат Югославия към своята сфера на влияние. Хрущов знае, че никога повече отношенията между Москва и Белград няма да бъдат същите като от преди 1948 г., но за него е важно доброто международно положение на СССР и разбира се показване на всяка цена превъзходството на Съветите и страните от социалистическия лагер над Запада (дори понякога с измамни и неверни параметри).

Съветско-югославските отношения се подобряват и по още една причина. Възникналите в края на 50-те години съветско-китайски противоречия относно външнополитическите действия и връзки на двете страни, изиграват роля на катализатор за затоплянето на Москва и Белград. Освен това в тези противоречия между СССР и Китай се

³⁰ Пак там, 12

³¹ **Петков, Д.** Българо-югославските политически отношения март 1953 – октомври 1956 година, ИПр., кн.1-2/ 2008, 179

³² **Енчев, В.** Югославия. Последната балканска империя, С.,2005, 333

намесва и Албания, която застава на страната на Пекин. Това е още един повод за сближението на Югославия със Съветския съюз.³³

Създаването на Организация на Варшавския договор е в тясна връзка с образуването на НАТО, влизането на ФРГ в Северноатлантическия пакт и действащия по това време все още Балкански пакт. Интересите на СССР в Европа и на Балканите са взаимно свързани, а отношенията между тези страни един своеобразен лакмус за силата и влиянието на Москва. Смъртта на Сталин и възкачването на новия „вожд“ Хрущов нормализират отношенията на Съветския съюз с Югославия и за момент успокояват нещата в Източния блок, въпреки че през 1956 г. се наблюдават, макар останали под сянката на Суецката криза, силни вълнения в Унгария. Никита Сергеевич губи Албания (страната напуска СИВ през 1961 и Варшавския договор през 1962 г.), но печели Югославия, затвърждава позициите си в България и Румъния, разрушава Балканския пакт и печели в Суецката криза. (1956 г.)

„Желязната завеса“, спусната след края на войната, разделя хората по идеологически, социално-политически и икономически принцип. Границата между Изтока и Запада в края на 40-те и през 50-те години става все по-гореща и по-гореща, докато достига своята връхна точка по време на Карибската криза от 1961-1962 г.

³³ Пак там, 337

Реставрация на оловна котва от фонда на Военноморски музей – Варна

Красимира Сандева

Restoration of a lead anchor from the Naval Museum Varna fund

Krassimira Sandeva

Abstract: *Subject to the research of this paper is the conservation of an antique anchor from the Naval Museum Varna fund. The antique lead anchor from 7-6 century B.C., which was supposed to be conserved, was drawn from the sea bottom by Kaliakra cape. The whole surface of the anchor was covered with a thick layer of precipitation that gave it a silvery grey to white outlook. The cover layer was not completely dense, but more like porous. The mechanic treatment's purpose is to remove the stuck to the anchor grits and other large precipitation. It is implemented carefully with a wire brush and scalpel.*

The chemical treatment – the electrochemical and electrolytic methods of conservation of metal are completely improper for the lead as it is easily destroyed in alkaline environment and continuous standing of the article in it makes it lose its artistic value.

The withering is done in room temperature without heating or with the help of alcohol the ordinary way (the object is smeared with cotton soaked in alcohol).

С всеки изминат ден дейността по защитата и опазването на паметниците на културата и изкуството, известна като консервация и реставрация, добива все по-голямо значение и авторитет. В течение на цяло столетие реставрационните работи се извършвали от художници и скулптури, които се стремяли, използвайки скромния си и спорен талант да репродуцират произведенията на изкуството и в резултат на това да добият признание. Използвайки случайно подбрани инструменти и материали, изпълнителите на реставрационни работи нямали никаква представа за историята на паметника, за научните изследвания, които се провеждат в тази област. Основите на научната реставрация са положени през XVIII век. Това е век на Просвещението, в който се

отделя голямо внимание на изучаването на обкръжаващия ни свят. През този век реставрационните процеси се провеждат в строга тайна. Реставраторите не разгласяват своите рецепти. XIX век в историята на реставрацията е век на спорове, открития, експерименти, големи постижения в областта на опазване на културните ценности, като са налице две гледни точки. Едната изисква да се придава на произведението историчност, а другата е тази, според която произведението на изкуството има неделима и невъзпроизводима същност.¹ В средата на нашия век, консервацията и реставрацията като цяло в световен мащаб от една помощна, полузаянзачийска дейност, имаща за цел чрез цялостна или частична намеса, почистване, запълване на липсващите части, залепване, възстановяване на функционалността на експозиционния вид на паметника, се обособи като самостоятелна научно-практическа дисциплина с широк обхват. Консервацията и реставрацията е такава дисциплина, която взаимодейства с всички отрасли на науката и техниката, които способстват за изучаването и съхранението на монументалното наследство. Консервацията и реставрацията имат за цел опазването и съхраняването на паметниците като произведения на изкуството и като свидетели на историята. Състоянието на даден старинен предмет или произведение на изкуството зависи както от материала, от който е изработен обектът, така и от околната среда, в която се е намирал той през време на цялото си съществуване.² Неговото трайно запазване зависи не само от прилагането на необходимите консервационни методи, но и от осигуряването на околната среда, в която предметът да запази своята устойчивост. Под влияние на околната среда предметът може да придобие известни особености, които имат значение за определяне на възрастта, автентичността и произхода му. Това се отнася главно до повърхностни ефекти като наслоявания или разрушаване под влиянието на атмосферни явления. При предварително изследване на обекта трябва също така да се проучат и неговата структура и начин на изработка, за да не се унищожат някои характерни особености. Реставраторите се занимават освен с конкретно третиране (пряка намеса в живота на паметниците, за стабилизирането и подобряването на тяхното състояние), с тяхната консервация и реставрация, и с разработката и прилагането на профилактични методи за предпазване на различни видове паметници във всякакъв вид условия – музейна среда, експозиции и хранилища, резервати на открито, при археологически

¹ Бонева М., Увод в реставрацията и консервацията, Шумен, 2006г.

² Плендърлейт Х., Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби, София, 1971г.

разкопки, при транспорт. Крайната цел на тази универсална, високо хуманна дейност е съхраняването за максимален срок на материалната цялост и автентичност на паметниците като документ на историята и на тяхното художествено въздействие. Човекът започва да използва металите още в дълбока древност. Следи от тази дейност се откриват в много археологически находки. Запознаването на човека със свойствата на металите, с методите за откриване и добиване на руди, с технологиите за получаване, леене, и обработване на метали и сплави е хилядолетен процес. Всяко ново постижение в тази област е водило до ускорено развитие на историческия процес, до бързо нарастване на производителните сили, до промяна на обществените отношения, до нови върхове в духовната култура.³ За истинска металургия може да се говори едва тогава, когато човешкото познание и практика достигат до получаването на метал от рудата. Доказано е, че първият добит по този начин метал е медта. Археологията датира появата на металургията на медта към четвъртото хилядолетие преди новата ера. Това е началото на медно-каменната епоха (енеолит) – преходен период в развитието на човечеството между огромната каменна ера и ерата на металите. Археологичните проучвания са открили много предмети, които позволяват да се съди за развитието на древното рударство и металургия на територията на нашата страна – метални изделия, монети, древни рудни разработки, стари металургични шлаки, останки от металургични пещи и т. н. те показват че по нашите земи са живели първобитни хора още през средния и късния палеолит. Находките от метал заемат особено място сред многообразието от културни паметници. Това място се определя най-вече от изключителната роля, която изиграват металите в развитието на човешкото общество. И до ден днешен в обществено историческия процес металургията и металообработката са били и продължават да бъдат водещо производство, определящи не само техническия, но и обществено-икономическия уровень на културите, обществата и народите. С усвояването на металургичния процес, с което древния неолитен човек нарушава вековната неизменност на мъртвата природа, и с въвеждането на многократно по високоефективните и производителни метални оръдия на труда се обуславя тласъкът в развитието на производителните сили на древните общества. Ранният метал – мед, и по-късно сплавите и – способстват чрез въвеждането на по-погресивни форми на труд и обмен за окончателното разрушаване затвореността на неолитната община и нарушава дълбоко устоите на първобитното общество. С усвояването на желязото и по-точно на

³ Пенкова П., За причините, водещи до необходимостта за реставрация и консервация на ценности от метал, сп. Музей и паметници, София, 1985г.

стоманата се осъществява техническа революция в материалното производство, обусловила второто велико разделение на труда и породила кардинални преобразования в материалната култура и съответно в социалната структура и идеология на древните общества с всички им исторически последици. В огромното си мнозинство достигналите до нас от дълбините на историята метални културни ценности са най-вече с утилитарна или утилитарно-декоративна функция – предмети на бита и всекидневието, произведения на художествените занаяти и приложно изкуство, въоръжение, оръдия на труда. Металите са твърди вещества (с изключение на живака) с висока електропроводимост и топлопроводимост, характерен метален блясък, ковкост и пластичност. Те също така като цяло имат висока плътност и висока температура на топене, но например калаят и оловото могат да се разтопят на обикновен котлон. Цветът на повечето метали е един и същ – светло сив със синкави оттенъци. Окумент на историята и на тяхното художествено въздействие. Консервацията на музейни предмети от метал представлява сама по себе си отделен предмет за изучаване. Металите образуват разнородна, но напълно определена група материали и почти всички се поддават на корозия, т.е. на загубване на металните свойства с образуване на минерални наслоения.⁴ Корозията възниква в резултат на редица химически или електрохимически реакции, като разпадането може да бъде бавно или ускорено в зависимост от естеството на метала и от условията, при които се намира. За да се спре корозията, е необходимо да се открие и отстрани причината за нейната поява. Тя често се дължи на присъствието на някой елемент, като например хлор, който е влязъл в химическа реакция с метала, и в такъв случай корозията може да се отстрани само при лабораторни условия под научен контрол. Много често по причина на висока степен на корозионно разрушаване по въздействието на корозионно-реактивните фактори на почвата рецидивна (вторична корозия) при съхранение в неклиматизирани музейни условия упражняване на грубо механично въздействие в процеса на разкопките или в музейните фондове, целостта на паметниците от метал е нарушена. Подобно на всички останали паметници на културата, металните ценности са преди всичко веществени документи с културно-историческа стойност. Основна тяхна най-съществена черта е документалността, отнасяща се както до материалната, така и до духовната им страна. А един паметник притежава документална стойност само тогава, когато е автентичен, т.е.

⁴ Шемаланская М. С., реставрация металла. Методические рекомендации, Москва, 1989г.

когато е запазена и непроменена неговата материална същност. Оттук произтича и основният принцип в консервацията и на тази категория паметници, явяващ се общовалиден за консервационно-реставрационната практика въобще – нанасянето на щети и запазването на материята в състоянието, в което е достигнала до нас. Този принцип изключва използването на методи, средства и материали за третиране, нарушаващи и изменящи материалната им същност. Той налага и строго диференциран подход към обектите за консервация, изключвайки каквато и да е универсалност. Реставрацията на металните ценности няма за цел възвръщане на обектите в първоначалното им състояние; такова състояние не може да бъде постигнато, защото обектите имат своя история, оставила отпечатъка върху тях. Тя има за цел да изяви съдържанието на произведенията във форма, която е въплъщение само на съдържанието. Оловото (Pb) е метал, известен на човечеството и добиван от дълбока древност, вероятно още най-първобитните металурзи в Египет и Европа - (1000 г.-2000 г. пр. н. е.) са успели да го получат. Известно е, че римляните са правели от оловото тръби, а с оловни заливки са закрепвали железни прътове в камъни при строителни работи. Древните славяни са използвали думата „олово” , която е от гръцки произход и се предполага, че е свързана с наименованието на някоя местност. В Месопотамия, Египет и още някой страни на древността този метал е бил добре познат. Оловни статуи на богове, на царе, печати, битови предмети и др. са изработвани преди около 5 хил.години. Използвали са го при производството на бронз. Оловото е играло важна роля в лабораторната практика на средновековните алхимици, които са го смятали за близък родственик на златото и са очаквали, че ще може да бъде превърнато в злато полесно от другите метали.⁵ Оловото има днес широко приложение. В природата то се намира само в съединено състояние във вид на руди(най-често в т. нар. комплексни руди, които съдържат двата метала - олово и цинк). Съхраняваните в музейна среда оловни изделия са обикновено покрити с тънък слой оксид. Бавно образувалият се в незамърсена атмосфера оксид е матово сив и действа като защитна патина. Ако оксидния слой е образуван в замърсен въздух, той покрива неравномерно предмета и не притежава защитни свойства. При повърхността може да добие млечнобял отенък и след време върху нея се развива активна корозия, като се образува оловен карбонат. Карбонатът е слабо прилепнал към метала и корозията се придружава от значително увеличение на обема. Ако корозията не се прекрати в ранните стадии, оловните предмети силно се деформират. Целта на

⁵ Обща химия, Ун. изд. „Св. Климент Охридски”. София, 1995г.

лабораторната обработка е или да се прекрати корозията, или да се подобри външният вид на оловния предмет. Оловните предмети не трябва да се съхраняват в дъбови чекмеджета, защото отделяните от тях танини са причина за корозия на тези предмети, които могат да се превърнат в резултат на това в аморфна маса от бял прах. Най-добре е оловните експонати да се съхраняват в шкафове и витрини, изработени от отлежал махагон. В зависимост от материала от който са били изработвани котвите типологически се разделят на 4 групи: каменни ; каменно – дървени; дървено – метални и метални. Никой не знае точно къде и кога е бил построен първият кораб. Според съвременните изследователи това е станало преди около 6000 години, макар отделни находки да изтеглят тази граница с още 1500 години назад. Никой не знае кога точно се е появила и първата котва. Почти всички изобретения на човечеството – брадвата, ралото, иглата, риболовната кукичка, лъкът и стрелата, ветрилата и мн. др., са гениални по своята простота. Минали са хилядолетия, а тези оръдия и приспособления, останали непроменени, успешно служат на хората и днес. Едно от най важните приспособления, създадено още в древността, е котвата. Принципът на нейната конструкция, разработен преди четири хиляди години, с основание се смята за класически и продължава да се използва при изработване на котвите. Котвата е приспособление, създавано от векове, доведено до съвършенство и отговарящо безупречно на своето предназначение. От най-стари времена изображението на котвата е символ на надеждата. С появата на ковашката професия желязната котва станала нейно основно изделие наред с лемежа на плуга, меча, брадвата, подковата.⁶ Древните гърци и римляните смятали котвата за свещена. Нейното изработване завършвало с особен религиозен обряд. В храма на Зевс на „символа на надеждата” се въздавали почести и се пренасяли жертви.... Казват , че иманярството е открай време страст на човечеството. От незапомнени времена по пътя на търсачите на съкровища са тръгвали принцове и просяци. Те мечтаели за злато от гробовете на Чингиз хан, на Аларих – краля на вестоготите, на Атила – вожда на хуните. Други посягали на гробовете на фараоните в пирамидите, рушили стените на църквите и катедралите на средновековна Европа. Ония, които не вярвали, че ще намерят съкровища на сушата, тръгвали по следите на морските катастрофи, опитвайки се да върнат ценностите, които Нептун бил отнел на хората. Но не било толкова лесно да бъдат покорени морските гълбини. Едва в средата на миналия век човекът успял да проникне под водата на дълбочина петдесет метра. Когато се появил аквалангът, човечеството

⁶ Скрыгин Л., Котвите, София, 1984 г.

едва ли е подозирало, че този прост и удобен прибор ще стане главна причина за поредната златна треска – този път в морските дълбини. „Златото не се разваля в морската вода” – тази мисъл възпламенила въображението на много жители по Средиземно море. Трагичната съдба на хиляди потънали във водите му кораби и призрачният блясък на жълтия метал, които опиянявали фантазията, накарали хората от най-различни професии и възрасти да надянат акваланга. Треската около потъналите съкровища направила от Средиземно море подобие на Клондайк. Новите търсачи на съкровища извличали множество останки от древногръцки и картагенски амфори. След това щастието им подарило няколко ценни находки – златни монети и кюлчета сребро. Няколко пъти пресата и радиото на Франция и Италия съобщавали за сензационно откритие – огромни слитъци сребро с маса 700 кг. Но при изследването среброто се оказало.... олово. Продълговатите блокове, които имали правоъгълна форма и почти конусовидни краища, били откривани в различни части на Средиземно море. Някой от тях били леко извити, други имали квадратни отвори в средната си част. Според някой археолози оловните блокове, не били нищо друго освен рога на гръцки и римски котви, а през отвора в средната им част минавало вретеното. Защо обаче древните мореплаватели от Средиземноморието правели котвите си с тъпи рога – археолозите не се замисляли сериозно над това. Те просто се осланяли на световно признатия авторитет на Британския музей. Там отдавна се пазела част от древногръцка котва с точно такива оловни рога, набити на дървено вретено, от което била запазена само половината. През 1954 г. аквалангистите – спортисти от една англо-италианска експедиция извадили от дъното на Средиземно море наведнъж девет оловни блока, които лежали върху грунта сравнително близко един до друг, и тогава учените стигнали единодушно до извода, че това са рога на котви от корабите, потънали в 429 г. пр. н. е. По време на сражението при Патрас. В прибързано направените изводи пръв се усъмнил френския учен Жак Ив Кусто. През 1955 г. заедно със своя приятел подводния изследовател Фредерик Дюма той открил на дълбочина 38 метра недалеч от Марсилия корпус на старинен римски кораб. Морето било запазило добре корпуса на древния кораб. Огледът показал, че той потънал през 250-200 г. пр. н. е. Много детайли на този кораб били добре запазени. Килът представлявал дебела дъбова греди с ширина 50 см. и височина 75 см. Дървените бордове и дъното били покрити с оловна обшивка. Сред останките били намерени множество амфори от два типа и бронзови гвоздеи. Едновременно с кораба учените открили и два оловни блока – единият с дължина 178 см., другият с дължина 165 см. Жак Ив Кусто не искал да се съгласи, че намерените от него блокове са рога на котва. „Това е щок

на котва, а не рога!” – заявил той и блестящо доказал своето мнение. Той припомнил историята на т. нар. галери на Калигула. Италианците, които смятали, че на дъното на планинското езеро Неми са погребани несметни съкровища на римските императори, през 1928г. решили да го пресушат. Те прокопали отводнителен канал в скалиста маса край езерото и пуснали мощни помпи. В 1932 г. Неми почти било пресушено. Но търсачите на съкровища останали излъгани: на дъното на езерото нямало съкровища. Красивата легенда била развенчана. За сметка на това археолозите и историците получили богат материал: на дъното в тинята лежали две цели гигантски галери, една десетметрова лодка, останки от лодка, редица колове и много бронзови предмети от бита на римляните. Недалече от галерите в тинята били намерени и две котви. Предполага се, че те са държали двата кораба, насочени с носовата има част към храма на Диана, чиито развалини съществуват и сега на брега на езерото. Учените, които се занимавали с историята на корабостроенето, получили най-ценни веществени паметници. Постройката на тези плавателни съдове дала възможност да бъдат решени ред спорни въпроси за архитектурата на корабите в античния свят. Именно за тази находка си спомнил Кусто, когато вдигнали от дъното на Средиземно море кораба на Марк Цестий. Една, от котвите, намерени през 1932г., била изкована от желязо, а втората имала лят оловен щок с отвор по средата. Набит в горната част на вретеното от борово дърво, той се закрепвал още с помощта на въже за здравина. Дъбовите рога били обковани с желязо. Основната маса на котвата била съсредоточена в горната част на вретеното, а не в рогата. Защото при такова положение по-леката долна част можела да не попадне с рога в грунта и котвата да не потъне в него. Кусто намерил обяснението, като си спомнил, че древните моряци използвали не котвата с верига, а с растително въже. Тежестта на сравнително лекото въже била недостатъчна, за да забие горната част на вретеното в грунта. Оттук дошла и необходимостта да се използва оловен щок. (*обр.1*) Той изпълнявал същата функция, която изпълняват на съвременните кораби веригите на котвите, които лягат върху дъното и под тежестта на няколко десетки звена не позволяват котвата да изправи своето вретено. Догатката на френския учен разбулила тайната на оловните блокове от Средиземноморието. Те се намират и досега. Най-тежкият от намерените блокове тежи 712кг. и дължина 210см. Дължината на най-дългия оловен щок е 216 см. при тегло 650кг. Оловни щокове от древна котва са намерени и по Българското Черноморие. За първи път са били открити при подводни археологически проучвания в залива на Маслен

нос през 1960г.⁷ Последвалите десетилетия на подводни археологически проучвания, както и случайни находки от рибари и водолази, са допринесли за натрупването на значителни колекции от разнообразни по вид и размери оловни щокове и части от дървено-оловната котва. Направеният преглед на находките от основните елементи на щоковата оловна котва от Западното Черноморие показва, от една страна, че тя присъства много определено и много интензивно в този район на Черноморието, което води до заключението за редовно корабоплаване, и от друга – че елементите на щоковата котва, открити по западния бряг, не се отличават от съответните елементи в Средиземноморието.

Военноморският музей във Варна, а и други музеи по нашето Черноморие все повече се обогатяват с редица експонати преседяли на морското дъно. Проблемен е въпросът за тяхното запазване, особено за дървените и металните предмети и съоръжения, които често са в много тежко състояние. Ненавременната и некомпетентна им консервация, води до загубването им като експонати. С оглед запазването на редица експонати на Военноморският музей бе възложено на химико-технологическата лаборатория да се проведе изследване и консервация на следните експонати: дървен рудан с металически обков, оловна котва и носови украшения. Настоящата методика има за цел чрез подходяща обработка да се постигне отстраняване на отложенията от оловни оксиди, оловни карбонати и дифундиралия тиня, раковини, кварцов пясък и др. по повърхността на предмета, след което да се консервира за по продължително време. Античната оловна котва от 7-6 в. пр. н. е. която е трябвало да бъде консервирана е била извадена от морското дъно при нос Калиакра. Цялата повърхност на котвата е била покрита с дебел слой отложения, които са и придавали сребристо – сив до бял външен вид. Покривния слой не е бил напълно компактен, а по-скоро порьозен. Отложенията върху оловото са били от естеството, характерни за олово, престояло хилядолетия на морското дъно. Устойчивостта на оловото по отношение на водата се влияе силно от съдържанието на разтворения в нея въглероден диоксид. Докато малки концентрации от въглероден диоксид увеличават устойчивостта на оловото поради образуване на повърхностен слой от практически неразтворим оловен карбонат, то при големи концентрации на въглероден диоксид се получава кисел оловен карбонат, който лесно минава в разтвор и корозирането не се възпрепятства. Освен това продължителното престояване на оловото в морската вода довежда и до едно друго явление – дифундиране (проникване) на тиня, на кварцов

⁷ Лазаров М., Древното корабоплаване по Западното Черноморие, Варна, 2009 г.

пясък, раковини и др. във повърхностните слоеве, а също така до наслояването им върху повърхността на метала.

Консервацията на оловна котва се провежда на три етапа: механическо почистване, химическа обработка и профилактична обработка. Необходимите съоръжения и материали са телени четки, чукчета, скалпели, вани, подходящи съдове за потапяне на съответния предмет, съдове за приготвяне на изходните разтвори, водна баня, солна киселина, амониев ацетат, дестилирана вода, спирт и др.

Механическото има за цел отстраняване на полепналите по котвата пясчинки и други едри отложения. Извършва се внимателно с телена четка и скалпел.

Химическа обработка – електрохимическите и електролитични методи за консервация на метал изобщо не са подходящи за оловото, тъй като същото лесно се разрушава в алкална среда и при продължително престояване на изделието в такава среда то загубва своята художествена стойност. Използването на азотна киселина за отстраняване на отложенията върху оловото също не дава добър резултат понеже след време оловото добива белезникав оттенък. До същите нежелани явления се стига и при употребата на разреждана оцетна киселина, тъй като в присъствие на изпарения от оцетна киселина и въглероден диоксид оловото корозира много лесно. Най-подходяща за целта се оказва солната киселина, като 7,5% -ен разтвор. Оловната котва се поставя във вана с разтвор с такава концентрация като изцяло се покрива с разтвора. Протичането на реакцията се проявява по отделянето на газови мехурчета. В този разтвор котвата се държи до прекратяването на кипенето (4 часа или цяла нощ), след което с телена четка се отстраняват наслоенията, които падат сравнително лесно. След това киселината се източва и оловният предмет се потапя в гореща дестилирана вода, където престоява около половин час. Измиването с гореща дестилирана вода се повтаря два пъти. След това оловният предмет се оставя да пренощува в следния разтвор: 1/4 от 7,5% разтвор на солната киселина се разбърква с 3 литра гореща дестилирана вода. На другата сутрин котвата се измива трикратно с гореща дестилирана вода с престои по 20 минути. Измитият предмет се държи в топъл разтвор на амониев ацетат до пълното отстраняване на корозионните продукти от повърхността на оловото. Разтворът на амониевия ацетат се приготвя на водна баня, като предмета се залива с горещия разтвор така, че да бъде напълно покрит. Тази процедура би трябвало да трае около 1 час и не бива да продължава повече от 2 часа при нормална стайна температура. След като се извади от този разтвор предмета се промива по следния начин: потопява се четирикратно за по 10 минути в студена прясно дестилирана вода. Ролята на амониевия

ацетат е от една страна да разтвори евентуално включени цинкови оксиди в минерални наслоения, останали неразтворени при предната обработка и от друга да предпази оловото от евентуално останали следи от солна киселина по предмета.

Изсушаването става при стайна температура без нагриване или с помощта на алкохол по обикновения начин (предмета се намазва с памук, напоен със спирт).

Наред с почистването на предметите от минерални отложения е необходимо да се проведе и профилактична обработка на същите с оглед запазване на получения след химична обработка външен вид при условията на съхраняването им като музейни експонати. За тази цел оловните предмети се обмазват с герец пчелен восък, който след това отчасти се почиства и разнася с памук напоен с терпентин до получаване на равномерен тънък слой. След намазването му с восък предметът се обмазва трикратно със смес, имаща следния състав: космолоид - 3%, карбовакс - 1,5%, терпентин - 100 куб. см. Ролята на последната смес, състояща се от синтетични восъци космолоид и карбовакс заедно с пчелния восък е да покрият оловния предмет с един защитен филм, който да го предпазва от по-нататъшно въздействие на влага, въглена киселина, прах и др., фактори, от които не може да бъде изолиран като музеен експонат.

Критерият за качеството на проведената консервация е теоретическото обосноваване за качеството на консервацията и добрия естетически вид. Практическият метод за ефикасността на консервацията / прилаган в лабораторията/ е извършване на анализ за установяване на оловен карбонат, основен оловен карбонат и оловен хлорид.

Техника на безопасността – работи се с гумени ръкавици и се спазва Техниката на безопасността на НИПК.

Реставрацията има за цел, съхраняването и представянето на историческата и естетическа стойност на паметника и се прекратява там, където започва хипотезата. Археологическите и историческите изследвания задължително трябва да предшества и съпровождат реставрационните работи. Консервационните и реставрационни дейности, както и разкопките трябва винаги да се съпътстват от точна документация, представена в аналитични и критични отчети, снабдени с рисунки и фотографии, в които са отразени всички етапи на работа и средствата, които са използвани. Реставрацията, консервацията и ремонт на обекти с историко-културно значение може да се извършва само с разрешение на държавните органи по охрана на паметниците на културата. На всеки консервиран паметник се изготвя досие, в което влизат всички протоколи от консервационни съвети, описания,

резултати от експертизи, изследвания, фотографии, дневник-описание за работата и др. Реставраторската работа изисква не само художествени умения и навици, но усет и вкус, внимание и прецизност при използваните похвати, материали и методи на работа. В своето развитие консервацията и реставрацията имат допирни точки с историята на материалната култура на човешкото общество, с историята на изкуството, археологията, рисуването, живописа, естетиката, с химията, физиката, биологията и пр., от които заимстват методи с конкретен научен подход. Основа на съвременната консервация и реставрация е предварителното научно изследване на съответния паметник и използването на доказани по научен път способи и материали за обработка. Реставраторите се занимават, освен с конкретното третиране (пряка намеса в живота на паметниците, за стабилизирането и подобряването на тяхното състояние), с тяхната консервация и реставрация, и с разработката и прилагането на профилактични методи за предпазване на различните видове паметници във всякакъв вид условия – музейна среда, експозиции и хранилища, резервати на открито, при археологически разкопки, при транспорт и експониране. Тяхна задача е и определянето на параметрите и регулирането на вредното въздействие на околната среда и всички външни фактори – светлина, влага, температура и др., а също и административно – юридическите мерки за опазване чрез закони, наредби, правилници. Крайната цел на тази универсална, високо хуманна дейност е съхраняването за максимален срок на материалната цялост и автентичност на паметниците като документ на историята и на тяхното художествено въздействие.

Обр.1 Възстановка на котва с подвижен оловен щок и оловна стяга(скоба) от вътрешната експозиция на Военноморски музей-Варна, 2012

СЪКРАЩЕНИЯ/ABBREVIATIONS:

ГАМП – Годишник на Археологически музей – Пловдив

ГСУ – Годишник на Софийския университет

ДА – Държавен архив

ДВ – Държавен вестник

ИАИ – Известия на Археологическия институт

ИНМВ – Известия на Народния музей - Варна

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество

ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България

ИПр – Исторически преглед

ЛИБИ – Латински извори за българската история

ЦДА – Централен държавен архив

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

IJNA – International Journal of Nautical Archaeology

IGBR – Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae

RMD – Roman Military Diplomas

TIR – Tabula Imperii Romani

АВТОРИТЕ В БРОЯ:

Петър Минков – Магистър по „Археология” в СУ „Св.Климент Охридски”.Интересите му са насочени към Ранно бронзовата епоха – селища, некрополи, керамика и др.

Иво Топалилов – Доц. д-р в ШУ „Епископ Константин Преславски”. Титуляр по „Класическа археология” и „Късноантична археология”. Интересите му са насочени към римската и късноантичната урбанизация, градоустройство и архитектура, римски ветерани и ономастика.

Иван Карайотов – Проф. д.и.н., хоноруван преподавател по „Антична нумизматика” и „Подводна археология” в магистърската програма на ШУ „Епископ Константин Преславски”. Има интереси в областта на античната нумизматика и археология.

Стела Дончева – Доц. д-р в НАИМ, филиал Шумен. Интересите и са насочени към средновековната археология – архитектура, металопластика и др.

Тодор Петров – Учител по История и БЕЛ, пом.директор на ЧПУТ „Константин Фотинов” – Варна. Интересите му са насочени към педагогиката и методиката на обучението по история, както и към средновековната българска история и археология.

Георги Ковачев – Д-р по Археология. Работи последователно в Историческия музей на град Сливен и в музея на град Чарлстън, САЩ. Научните му интереси са в областта на античната и средновековна археология и история.

Невян Митев – Главен специалист в НВИМ, филиал „Парк-музей на бойната дружба – 1444 г.” - Варна. Има интереси в областта на нумизматиката и средновековната история и археология.

Милена Драгнева – Уредник-етнограф в ИМ - Провадия. Интересите и са насочени към издирване, събиране, съхраняване и популяризиране на информация, свързана с бита, миналото и историята на населението от провадийския край.

Росица Ангелова – Доц. д-р по „Нова българска история”, ръководител катедра "История и археология" в ШУ "Епископ Константин Преславски". Води лекции по Нова българска история и архивистика. Научните и интереси гравитират в областта на партийно-политическата система в Княжество България, както и в проблематиката за историческото образование през възрожденската епоха.

Симеон Кулиш – Магистър във ВТУ „Св.Св.Кирил и Методий”, специалност „Балканите в международните отношения XIX-XX в.” Интересите му са насочени главно в областта на Новата и съвременната обща история, историята на Русия и международните отношения през XIX-XX в.

Красимира Сандева – Главен специалист в НВИМ филиал „Национален военноморски музей” – Варна. Интересите и са в областта на реставрацията и консервацията на находки от метал и дърво.

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ **В „ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И** **АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“:**

Текст: Times New Roman, size 12, Line spacing single, Justified;

Обем: до 15 страници, включително илюстрации, таблици и др.

Цитиране на литература: footnote

За монографии:

Пример: Харитонов, Х. Стари мерки, теглилки, монети. В.Търново, 2004, 120

За статии в периодични издания:

Пример: Мирчев, М. Едно съкровище от средновековни монети. – ИНМВ, VI, 1970, 210

За статии в научни сборници:

Пример: Градева, Р. Турците в българската книжнина XV-XVIII в. – В: Балкански идентичности, С., 2001, 112-134

За издания на латиница:

Пример: Benedict, R. The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture, 1974, 274

* Материалите да бъдат изпращани с прикрепено резюме на английски език

Times New Roman, size 12, Line spacing 1,5, Justified, Italic;

* Всеки автор да изпраща кратка биографична справка във формат: научна степен (ако има)/образователна степен, месторабота и научни интереси.

* Пълните наименования на съкращенията на периодичните издания се изнасят в края на изданието, поради това всеки автор трябва да изпрати пълно наименование на използваните абривиатури!

Пример: ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИПр – Исторически преглед

Вашите материали и въпроси, относно изданието, може да изпращате на електронната поща на изданието: **journal_iai@abv.bg**

„Журнал за исторически и археологически изследвания“ е периодично специализирано издание за история, археология и помощните им науки, което се издава 3 пъти годишно.

Материали в изданието ще се публикуват само след рецензиране от редакционната колегия на изданието!

**ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ**

**JOURNAL OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH**

ISSN 1314-748X

© Университетско издателство
“Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2013